

GROB KRAJ POSUŠJA

(Iz dnevnika)

29. avgust

Smričani — Potok, kraj Livna

V eliki luk krvi: Brišnik — Bagarići — Bukovica — Mesihovina — Studeno Vrelo — Posušje — Vir — Vinica — Klimento — Zidine — Prisoje — Podhum — Smričani — Livno.

Do Posušja nemamo žrtava. Na Posušju: oko šezdeset mrtvih ustaša, isto toliko ranjenih, veliki plen. Dva naša borca mrtva.

Poginuo nam je Živković, desetar, bombaš sa Duvna.

Vlasenica: kolone zarobljenih četnika, kolone izgladnelih, opustošenih kuća.

Živković se vraća sa lekarskog pregleda: Tbc. Proces.

— Zivkoviću, moraš da ostaneš, da se odmaraš. Ti ne možeš u ovom stanju nastaviti put.

— Ko! Ja? Ja da ostanem od bataljona! To nikako, družo komesaru!

— Ali, Zivkoviću, pazi, budi pametan. Ti si nam potreban. Šta vredi što ćeš se držati do Bratunca, kad ćeš posle njega, pod ovim uslovima, biti sasvim nesposoban. Nesposoban za nove borbe, za možda još teže borbe, kad će nam biti potrebni, najpotrebniji borci kao što si ti.

Zivković se lomi. Stavljen je na tešku probu.

Pišem mu objavu, pozadinskim komandama, da se borac Zivković u interesu naše borbe štedi od svih napora i da je potrebno obnoviti-njegovo zdravlje po svaku cenu.

— Zdravo, Zivkoviću! Ozdravi što pre!

— Zdravo, družo komesaru! Videćemo . . .

Zivković mutnim pogledom ispraća bataljon.

Kiše zasipaju naš pobedonosni pohod na Drinu. Osvajamo Bratunac.

U zanosu, nasred Bratunca, pored naše zastave, kao da 3® promaklo Zivkovićevo srećno lice.

Vraćamo se. Vlasenica pada. Obilazimo Rogaticu.

Litice kod Ustiprače. Kopači. Goražde.
Goraždanska bolnica. Na oskudnoj postelji leži Zivković.
Pružam mu jabuku:
— Zdravo, Živkoviću!
Lice mu gori: 40 stepeni.
— Sta si se uplašio! Evo, kad meni nije ništa, šta može tebi strašno da se dogodi — okreće se crveno, mutno Živkovićevo lice drugu na susednom krevetu.
— Kako si, družo komesaru? Ne brini, eto mene za koji dan u bataljonu . . .
Goražde: glad. Tifus. Često mislim na Zivkovića.
Maršujemo dalje, kroz poraze, iz pobede u pobedu. Lice Zivkovićevo u porazima uliva snagu, posle pobede detinjsku radost.
Osvajamo Duvno: Zivković je sa svojom desetinom među prvima koji prodiru.
Gubimo Duvno. Banditi su upotrebili tenkove. Kiša plj^u~šti. Grupa naših bombaša, nestala spontano dok ostale jedinice gledaju ulazak neprijateljeve motorizacije u grad, vraća se posle prvog upada u Duvno.
— Bombe! Ko još ima bombu! Dajte bombe!
Zivković je najglasniji. Liči na veliki crni grozd: pun J^e bombi.

Otkidam s pojasa i moju, malu bombu.

— Evo i moje, Živkoviću. Srećno.

Noć pred oslobođenje Duvna vraćamo se posle neuspele akcije na komunikaciji Sujica — Duvno, strmim liticama, na Trigonometar. Vučemo se bezvoljno, sporo, skoro u razbijenoj koloni.

Neprijateljeva artiljerija počinje rad.

Živković se hvata za grudi, za srce. Pada na kamenjar.

Ponovo oslobađamo Duvno. Živković je među prvima oslobodiocima. Grli Sinišu¹, komandira svoje čete. Na crne, guste brkove komandira pada iznenada glasan, topao poljubac.

Oslobađamo Brišnik. Čistimo Mesihovinu, Studena Vrela, Ležimo na položajima ispred Posušja.

Dugačka neprijateljeva kolona nailazi. »Crna legija«.

Naši mitraljezi, naše puške stupaju u pakleno dejstvo.

Streljački stroj nam podilazi. Naše levo krilo neobezbeđeno je, neprijatelj nam dolazi s leđa. Na desnom krilu, u centru, naši su napravili prodor, ušli u neprijateljeve redove.

Živković uništava neprijatelja kao gamad koja ga je potpuno okružila, koja mu ne da mira.

Živković pada. Pada da se više nikada ne podigne.

Oko njega, u samrtnim grčevima, leže banditi. Gomile bandita.

Grob mu je na Posušju, u kamenjaru, obasjanom vrelim avgustovskim suncem.

Prošli smo pored njega.

Gledao je za nama, za bataljonom koji odlazi, mutnim pogledom, kao nekad, kroz vlaseničku kišu.

Nikada neće stići svoj bataljon. Pa ipak — očekujem da ugledam njegovo lice među borcima, njegovu malu, nemirnu figuru u stroju, na maršu, u pesmi. I vidim ga, gotovo svaki dan:

— Evo me, tu sam, družo komesaru!

Livno se sunča, Livno peva, zaboravlja na rane koje brzo zaceljuju. Kamioni, autobusi brekću i pune se raspevanim borcima. U koloni prostih redova maršuju osmogodišnjaci, sa šlemovima, sa drvenim pušticama, sa crvenom zastavom. Dečaci koji im je još nedorastao raširenih očiju od uzbuđenja gleda revi livanjskih trupa.

— Smrt fašizmu! — zvone dečji glasovi pod velikim šlemovima.

— Sloboda narodu! Sloboda deci! — odgovaramo jedno-glasno, a kolona nastavlja svoj trijumfalni pohod.

Cedomir MINDEROVIC

¹ Siniša Nikolajević, oficir jugoslovenske vojske, komandir u Beogradskom bataljonu, poginuo posle pete ofanzive kao načelnik štaba 17. istočnobosanske divizije.

✂ O D A C I "

T

A ito je govorio tek formiranoj 1. proleterskoj brigadi.

Rudo nam je dalo novu snagu i vjeru u pobjedu u trenutku kada nam je, poslije povlačenja iz Srbije i bitke na Pljevljima, bilo teško.

Bio je to veliki dan gordosti i radosti kada smo zajedno sa partizanima Srbije, postrojeni pred Titom, slušali njegove riječi, vojnički smjele i drugarski tople. Pred njim smo mi, mladi i poletni, rasli u snazi, smjelosti i samoodricanju. Takvi smo, nadahnuti sviješću o zadacima proletera, združeni pošli u istočnu Bosnu.

U hladnim noćima, umorni i promrzli, gazili smo Romanijom, obučenom u blistavi sniježni pokrivač.

U teškoćama započe zajednički život partizana 1. proleterske i njihova zajednička borba protiv neprijatelja.

Sjećam se divnih vijesti što ih često dobivamo o uspjesima i vještini srbijanskih bataljona. Radovali smo im se isto kao našim pobjedama.

Sjećam se i kobnog dana pogibije Čiče Romanijskog i Šumadijskog bataljona na Pjenovcu. Tuga tada obuže naša srca. Činilo nam se da su njemačke mašinke prorešetale stroj našeg bataljona.

Drugarstvo je bilo nerazdvojni dio snage i ugleda 1. proleterske. Drugarstvo, što znači i ljubav i povjerenje između partizana Srbije i Crne Gore, razvijalo se u njoj od samog početka. Ono se utkalo u lik borca 1. proleterske, doprinijelo da on bude baš onakav kakav nam je upravo bio potreban. Uvijek smo željeli da susretnemo jedni druge, da budemo zajedno na maršu, na odmoru ili u napadu.

U skupnim akcijama brigade, 1. crnogorski i 3. kragujevački bataljon dejstvovali su pretežno zajedno. To je uslovalo još prisnije odnose i još čvršću ljubav između njihovih boraca i njihovog komandnog kadra.

»Rođaci« — tako su se borci 1. i 3. međusobno pozdravljali pri susretu, dozivali u boju. Ponikao je taj naziv spontano. Bio je to izraz uzajamne ljubavi i privrženosti. »Na našem krilu nalaze se rođaci!« Bilo je dovoljno čuti te riječi pa da se u zajednički napad na neprijatelja mora na vrijeme stići, pomoći i pobijediti. Jedni uz druge, uvijek smo se osjećali sigurnijim i u napadu i u odbrani.

» ‚Rođaci‘ kako ste?« — ne bismo zaboravili da upitamo jedni druge, makar i šapatom, ni onda kada je bilo najteže, ni onda kada se činilo da je umor prevazišao snagu čovjeka, ni onda kada se tijelo mrzlo Igmanom, ni onda kada se izdisalo pod kuršumima.

Bili smo s Kragujevcanima u poznatom igmanskom maršu, na Livnu, Jajcu i mnogim drugim mjestima. U noćnim napadima na neprijatelja osjećali smo prisustvo jedni drugih, prepoznavali glas, priticali u pomoć.

Imena Mome, Raje, Korača, Mačka, Žuće, Boće i ostalih drugova Kragujevčana bila su i ostala su nam draga i bliska.

U našem sjećanju nikad neće izbljediti slika noćnog napada na Livno i poklič: »Naprijed, rođaci!«

Da je onda iz groba ustao Starac Vujadin, vidio bi daleke potomke kako hrabro osvajaju »Bijelu kulu« u kojoj mu Turci oči izvadiše.

Ostaju neizbrisiva sjećanja na prelazak nabujalog Vrbasa i rođačko hrabrenje da srećno savladamo brzu i hladnu maticu, i na zajedničke borbe za oslobođenje Jajca. Pred nama su i likovi naših odvažnih bolničarki koje su spasavale ranjene »rođake«, ne vodeći računa o tome da li pripadaju 1. ili 3. bataljonu.

Ne mogu se zaboraviti ni dani zajedničkog života dva bataljona na Malovanu, u Bosni, za vrijeme zajedničkog predaha. Tada smo se naročito uvjerali u to da su rođaci zreli politički radnici i nosioci ideja bratstva i jedinstva. Malovan je još više zbližio i utemeljio naše »rođaštvo«. Igrah smo se kao djeca, zbijah šale i pričali o prošlosti. Dok se oružje odmaralo, nizale su se priče iz zajedničkog života, i priče o čežnji za svojima i za rodnim krajevima.

Drugarstvo srpskih i crnogorskih partizana plodno je uticalo na sve borce iz drugih krajeva Jugoslavije koji su se u narodnooslobodilačkom ratu borili u redovima 1. proleterske. Tako se u brigadi kovalo i širilo bratstvo boraca, a ono je, zna se, zajedno sa onim ostvarenim u drugim našim jedinicama, imalo presudnu ulogu u stvaranju jedinstva naših naroda.

^akmičili smo se ko će imati više uspjeha u objašnjavanju ciljeva naše borbe i spriječavanju bratoubilačkog rata; ko će imati bolje držanje prema narodu u selima i gradovima koje

smo oslobađali; koji će bataljon održati više političkih predavanja, priredaba i zborova. Nadmetali smo se i u tome koji će bataljon bolje idejno i politički osposobiti borce da budu što zreliji nosioci i tumači principa naše borbe.

Danas su glave preživjelih »rođaka« prošarane sijedim vlasima, ali vrijeme nije ugasilo sjećanja na zajedno provedene dane, nije predalo zaboravu divne slike iz zajedničkog života i borbe; nije i nikad neće zbrisati uspomene na poginule »rođake«, čije likove čuvamo u pisanoj riječi i u razgovorima o svemu onom što su učinili za ovo što danas jeste.

Sjećanja na tu prošlost živjeće onoliko koliko žive i naše obaveze prema zemlji koju smo zajednički stvorili. U tim obavezama izgaraće naša ljubav prema njoj sve dotle dok život naših generacija ne sagori do kraja. A tada — »rođaci« će i dalje ostati simbol jedne borbe i jedne ljubavi, koje su bile nužne da bi se i dalje živjelo. I ono što je taj naziv sadržao i sadrži u sebi dio je velikog djela, bratstva i jedinstva, ostvarenog u narodnooslobodilačkoj borbi.

Vladimir ROLOVIC

MITRALJEZAC DANILO

^^ a poslednjem, najnižem ćuviku ispod koga je počinjalo ravno, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje, iza niskog žbuna kleke čučala su tri partizana.

Oštri jutarnji vetar igrao se otkosima uvele trave, pa je* polje ličilo na široko uzburkano more, a grupica belih kućeraka na kraju polja, daleko pod planinom, na mirno naselje pomoraca i ribara kraj njegove obale.

Grebenom Crnoga vrha, u retkoj borovoj šumi, ležala je za borbu raspoređena četa partizana, obuhvaćena lakom drhtavicom od jutarnje planinske svežine, od oštih naleta vetra i osećanja koja nije moguće jasno odrediti, koja su vrlo složena i koja se javljaju samo onda kada se sigurno zna da će uskoro početi borba. Ova drhtavica raste i pretvara se u drhtanje tela samo do prvog pucnja, a onda je nestaje kao da je nije ni bilo.

Lagano se dizalo sunce iza Crnoga vrha, dok je u isto vreme njegova senka izmicala Kupreškim poljem.

Tri partizana iza kleke bili su komandir Zivan, mitraljezac Danilo¹ i njegov pomoćnik Žarko. Njihovi pogledi bili su upereni prema grupi kućica na kraju polja, obasjanih suncem, ispred kojih je počelo da se ocrtava nešto kao crna tačka koja se lagano pomera i raste.

•— Krenuli su •— šapnu Zivan.

Njegova dva druga ne odgovoriše ništa, čak i ne primetiše da je to rekao šapatom.

Crna tačka se izdužila, otkinula od bele pozadine kuća i zaplovila preko žutih otkosa, ocrtavajući se sve jasnije kao dugačka kolona vojnika zbijenih u dva reda.

Prošlo je više od jednog sata dok su njih trojica videli pred sobom kao na dlanu formaciju ustaša koja se kretala

¹ Danilo Djerić.

prema Crnom vrhu, s namerom da se oslobodi opasnih suseda koji su im sinoć zapalili avion pred samim bunkerom na kapiji grada.

Kao da izvode ratnu igru, pravilno poredani bataljoni razdvajali su se na prilazu brda obrazujući dve kolone, jednu za frontalni, a drugu za bočni napad i obuhvat s leđa.

Brdo je naglo izrastalo iz poljane. Ustaše su se lagano pele uz strminu i same već umorne od dugoga hoda. Oni koji su išli na čelu usporili su hod, a ostali su primicali i zastajali u gustim redovima pod ćuvikom. Jasno su im se videla ozojena lica i ustaški znak na crnim kapama. Primicali su se niskim klekama.

Danilo pogleda Zivana. Bilo je to nemo pitanje: da ih zbrišem? Zivan je odrečno mahnuo glavom i šapnuo:

— Ne još. Neka priđu bliže!

Krećući se tromo uzbrdo, kolona ustaša skoro nagazi na trojicu partizana iza kleke u trenutku kad se dingoše i sasušepuni šaržer u zbunjene, iznenađene i do krajnje mere nepriosebne ustaše, tako da se nisu ni setili da odmah beže, a nisu ni mogli onako u gustom poretku da skliznu niz strminu.

Tek drugi šaržer ih je skinuo sa ćuvika. U bezglavom trku, padajući jedan preko drugoga, jurili su niz poljanu i preko nje dalje, zaustavljajući se samo na resku komandu onih koji su tek dolazili i koji su na prve pucnje već uzeli borbeni raspored.

Trojica partizana se povukoše od kleke do kleke, prema Crnom vrhu u sastav čete, a ustaše počeoše iz topova i bacača da tuku ćuvik i kleke i da se prebacuju uz brdo. Išli su lagano, u retkom streljačkom stroju, pucajući i prebirajući kleke, šiblje i žbunje kratkim rafalima mitraljeza, jer im se činilo da su partizani svuda. Isturene grupe partizana dočekivale su ih na zgodnim položajima i usporavale vatrom njihov pokret. A onda se povlačile u sastav čete na grebenu planine. Ustaše su jurišale na prazno.

Sunčeva bleštava lopta stajala je na oštrim vrhovima jela i prosipala slapove vrelih mlazeva na leđa boraca koji su ležali za grebenom, lica priljubljenih uz kundake pušaka i mitraljeza, čekajući da se pod grebenom između borovih stabala i smrekovog i klekovog žbunja pokažu prilike ustaša, čija su se dreka i pijano pocikivanje već jasno čuli pod grebenom.

Prvoga ustašu koji je senkom, za sekund, ispunio razmak između dva stabla, Danilo, zamoren čekanjem, nije odmah uhvatio u nišan i nije ga gađao. Iako očekivan, on se iznenadno, hitro i vešto prebacio za susedno deblo. Dok se spremao da poleti za susedni žbun, Danilo ga je, sav napet, čekao budninn okom na nišanu i prstom na orozu, spreman da okine. Ustasa

nije uspeo da zakorači. Onako nagnutog napred sastavio ga je Danilo sa zemljom samo pokretom prsta na orozu. Između stabala javljala se nova prilika, pa još jedna, pa mnogo njih levo i desno od pravca u kome je Danilo nišanio. Video ih je u krugu svoga nišana, sastavljao ih sa mušicom i obarao uz laki trzaj oroza. Pa ipak, bilo ih je koji su se približavali. Mitraljeska cev skoro je već urasla u pljosnatu zaravan natrulog panja, iza koga se grčilo izduženo Danilovo telo, koje se treslo zajedno sa svakim rafalom mitraljeza.

Katica,² koja je ležala iza busenja, u plitkom zaklonu koji je jutros sama iskopala u očekivanju okršaja, pucala je iz kratke talijanske puške, gledajući s vremena na vreme kako Danilo sistematski obara ustaše. I nikako joj nije išlo u glavu odakle to izviri, pucaju i idu napred uz zaglušnu dreku, ne osvrćući se na svoje mrtve! Čulo se samo hujanje, klokotanje i ključanje borbe koje se pojačavalo i zgušnjavalo.

Iznenada iskoči jedan ustaša desno od Danila, i reski rafal iz njegove mašinke prozuja nisko iznad Danilove glave.

— Danilo! Desno! — ciknu Katica ustajući da bolje nanišani ustašu. Ali kasno. Ružičasto obojena, kapa je već poletela sa Danilove glave i skotrljala se kraj Katice sa gornjim delom lobanje. Telo je ostalo ispruženo za mitraljezom bez trzaja. Leva ruka, koja je držala cev, opustila se. Preko kundaka se prelivala beličasta moždana masa.

— Drži partizanku! — viče jedan ustaša, dok su je trojica obilazili.

— Evo ti partizanke! — ciknu Katica i opali u grudi ustaši, koji iskrivi lice i skljoka se, udari po glavi onoga koji joj je dolazio s leve strane, izmače onome koji ju je već hvatao i iščeze u šumi za drugovima koji su se povlačili.

Borba utihnu.

Oko mrtvog mitraljesca Danila obilazile su ustaše kupeći svoje mrtve.

Na proplanku, kraj jezera, Zivan je prebrojao četv, odao počast palom mitraljescu, a onda pustio borce da se odmore i pripreme obrok.

Blagoje BOGAVAG

² Katica Katić.

NA POLOŽAJU KOD KUPRESA

If

raj avgusta 1942. godine. Sparina. Na položajima kod Posušja u Dalmaciji nalazi se ceo Kraljevački bataljon. Talijani su nam jedini neprijatelji ovde, jer su ustaše dobile takvu »lekciju« da se već nedelju dana ne pojavljuju. Talijani miruju, i sem retke, neujednačene topovske i minobacačke vatre, potpuno je zatišje.

Naša 2. četa nalazi se iza širokog zida katoličkog groblja u Posušju ... Dušan Karić, po običaju, pravi viceve na račun svih boraca:

— Sta smo, bre, doživeli. Da nas grobovi brane, da nas oni zaklanjaju od makarondžija!.. Uostalom, jedina dobra strana toga jeste mogućnost da odmah bude sahranjen onaj koga mina iz bacača bude blagoizvolela bez poziva da poseti!

Ležimo, odmaramo se. Trebimo se od vašiju i pričamo kako smo se tukli da bismo oslobodili »krvavo Lijeвно«. Kako nam je tamo bilo lepo ona dva-tri dana! Bili smo se vratih civilizaciji. Neki su čak spavali u krevetima.

Vreme prolazi sporo, monotono. Očekujemo komandira, našeg Vučka, s nestrpljenjem, jer znamo da je na savetovanju u štabu. Očekujemo, takođe, da nam neko iz komore donese ručak. U tom očekivanju padaju opklade ko će pre — da li Vučko ili »komordžija«?

Vučko se vratio. Predstoji pokret. Neće se ići pre zalaska sunca. Sunčeva užarena lopta već je ugrejala do te mere nadgrobne ploče i spomenike da oni koji iz radoznalosti žele da neke pogledaju ne mogu ni da ih se dotaknu, jer od vrućine peku ...

Sunce je odavno zašlo. Mesec je već uveliko počeo svoj put. Veče je. Osam časova. Kolona bataljona kreće ka Kupresu, poznatom ustaškom uporištu. Cele noći se marševalo. Pred zoru smo stigli u Riliće, a odatle u selo Zanolje.

Tu će ostati štab, komora i ostala »bulumenta«. ... Naša 2. četa kreće bez odmora da zameni drugove iz Kragujevačkog-Ostale čete idu desno od nas i raspoređuju se kosama Crnog vrha sve do grebena.

Mi smo na čistini. Posedamo Šokačku malu, isturenu kotu koja dominira Kupreškim poljem. Ispred nas je dosta malih i srednjih uvala.

Prvi dan — zatišje i partijski sastanak. Kritikuju Devu, Bala, Pajtina i, naravno, mene. Uzrok: nedisciplina i »petlju-ranje« u Livnu. Sve se dobro završava, jer obećavamo da ubuduće nećemo slično činiti.

Ovde saznajemo da Kupres, sa svojih nekoliko kuća i garnizonom od preko 2.000 ustaša, prosto »guta« naše ljude. Već do sada palo je nekoliko desetina. Od toga samo iz 4. proleterske crnogorske brigade desetak predratnih članova Partije.

Sedmi septembar 1942. godine. Na položaju smo svi, ceo bataljon. Pred nama, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje i udžerice zaseoka Brda.

Oštri jutarnji vetar igra se otkosima uvele trave i resko udara po licu boraca. Kupreško polje je široko, nedogledno more, nigde kraja. U daljini samo obrisi četinara i vrhovi Plazenice i Malovana.

Imam neko predosećanje. Kao i uvek uoči borbe — laka drhtavica. Sebi ne mogu da objasnim zbog čega takvo osećanje. To traje samo do prvog pucnja, a zatim se izgubi odjedared potpuno.

Sunce se lagano dizalo iza Crnog vrha. Njegovi zraci su sve jače osvetljavali Kupreško polje — iz minuta u minut.

Raspoređeni smo, u streljačkom stroju, duž kose Sokačke male. Prva četa je posela Crni vrh i Javorak, a Rudarska se postavila prema cesti Kupres — Sujica, oslanjajući se na jednu četu Kragujevačkog bataljona. Oni su u nešto povoljnijem položaju. Mi neprijatelja očekujemo na čistini, a oni imaju odlične zaklone.

Odjednom poče prema zaseoku Brdu da se ocrtava kolona neprijatelja, prvo kao crna gomilica, a onda sve jasnije kao dugi red. Crne ustaške uniforme ... Kolona kreće napred ... Ima ih, prema našoj oceni, dve stotine. Idu u dva reda. U našem pravcu.

Balo, Pajtin i ja smo sa puškomitraljezom iza jedne male kleke. U našoj blizini komandir, a nešto dalje udesno Milesa i Nada, četne bolničarke. Komandir nam saopštava da sa ovog položaja nema odstupanja. Položaj se mora po svaku cenu održati, jer bi ustaše u slučaju našeg odstupanja upalile selo Zanoglinu. Odgovaramo da se ne brine i da se nećemo maći. . .

Kolona ustaša kreće pravo prema našem položaju. Čas nestaje kad silazi u uvalu, čas opet izranja.

— Da pucam? — okreće se Vučku Pajtin.

Vučko mu kaže da ih pusti još bliže i da će on dati znak.

Desno od nas počela je velika borba Kraljevačkog bataljona. Prva i Treća četa već su se uhvatile ukoštac sa bandom. Nebo se prolama, reski rafali puškomitraljeza i mašinki odzvanjaju u našim ušima. Kolona koja ide prema nama sve više se približava. Oni na čelu već usporavaju hod, ostali se primiču i zastaju u gustim redovima pred našim čuvikom. Već se jasno raspoznaje ustaški znak na njihovim crnim kapama. Još nam se primiču.

Vučko opet naređuje da se ne puca sve do njegovog znaka. Ubrzo zatim puškomitraljez brno poče da štekće i seje smrt pod sigurnom rukom Pajtinovom. Prvi iz kolone, kao da izvodi baletni ples, pade. Za njim još nekoliko . . . Šaržer je prazan, zamenjuje se novim.

Ustaša sve više. Kao da niču iz zemlje. Desno od nas pravi krkljanac. Sad tamo samo bombe eksplodiraju. Na desnom krilu veća grupa ustaša vrši proboj. Naši se povlače, a mi na Šokačkoj malí odolevamo. Vučko je prišao i naređuje da se podignemo i bolje gađamo, jer su nam prišli na pedeset do sto metara.

Odjednom, u našoj neposrednoj< blizini eksplozije ručnih bombi. . . Pajtina obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana, a meni, ne znam koja po redu ručna bomba, nanosi više rana. Komandir mi naređuje da se povučem. Skakućem, jer leva noga krvari i ne mogu da se odupirem na nju.

Nada i Milesa nas užurbano previjaju. Dan se bliži kraju. Sunce je na zalasku, a borba još nije utihnula.

Naši su uspeali da zadrže ustaše na položajima oko sela Rilića. Tog dana Kraljevački bataljon je ostao bez tri stara člana Partije, a ranjenih je bilo desetak. Naša 2. četa izgubila je zamenika političkog komesara Stanimira Đokovića Ibra.

Borba se stišala — i dan se smirio. Nebo su prekrili tamni oblaci koji nagoveštavaju oluju. Nas ranjenike, zajedno s komandrom Vučkom, pošie previjanja u Zanolini, prebaciše konjima do Šujice, a odatle kamionom u Livno . . . Kiša i vetar bili su nam saputnici. . .

Milan BELOJEVIC MAČAK

PALJENJE AVIONA

•Krajem avgusta 1942. godine bataljon se smestio u selu Zanolini, kraj Kupresa. Bio je predviđen odmor od nekoliko dana, koji smo s nestrpljenjem očekivali, jer ga već odavno nismo imali. Takve predahe iskoristili bismo još i za ličnu higijenu, za održavanje sastanaka i razna predavanja.

U ovom malom planinskom selu osećali smo se vrlo prijatno. Odmah po smeštaju nastalo je brijanje, šišanje, krpljenje, čišćenje oružja i ostala uređivanja. Po kućama se čula pesma i veseo žagor ...

Selo Zanolina leži na brežuljku, odakle se pruža vidik na Kupreško polje i na sam Kupres. Gotovo preko celog dana čulo se puškanje u varošici. To su neprijateljevi vojnici u gradovima često praktikovali da bi razbijali strah — kako smo mi to ocenjivali.

Jednoga dana predveče nadletao je jedan avion. Njegova pojava izazvala je kod boraca neprijatno osećanje, jer je to, u većini slučajeva, značilo bombardovanje mesta bivakovanja i naš pokret — što mi u ovom slučaju nikako nismo želeli. Umesto da bombarduje, avion se posle kraćeg kruženja spustio u Kupreško polje, u neposrednoj blizini grada.

Lagano se spuštala noć. Palo nam je u oči da avion nije uzleteo i da će tu ostati do sutrašnjeg dana.

Odmah se rodila misao za akciju, i štab bataljona je doneo odluku da se avion zapali. Za ovaj pothvat je određena jedna grupa boraca Rudarske čete.

Posle kraće pripreme krenuli smo prema gradu. Noć je bila mračna. Išli smo u koloni po jedan, na odstojanju i uz najveću tišinu. Kad smo preko dana posmatrali Kupres iz sela, činilo nam se da je grad vrlo blizu. Međutim kada smo krenuli na zadatak, trebalo nam je dosta vremena dok smo sišli u polje. Iz grada se i dalje čulo povremeno puškanje.

Dok smo iz sela posmatrali spuštanje aviona i uočili mesto gde je sleteo, činilo nam se da ga neće biti teško pronaći.

Međutim kad smo sišli u polje, našli smo se pred jednim gotovo nerešljivim problemom. U tamnoj noći, na velikom prostranstvu, nikako nismo mogli naići na avion. Razvili smo se u strelce i tražili na sve strane, no nikako nam nije polazilo za rukom da ga pronađemo. Nakon dužeg traženja Đuro Četnik naišao je na avion, koji je bio potpuno neobezbeđen. Đuro je ušao u pilotsku kabinu i iz nje izneo bronzanu figuricu — crkvu, koju je pilot čuvao kao amajliju. Nastalo je opšte veselje zbog pronađenog aviona. Niko nije obraćao pažnju na to da se nalazimo uz sam neprijateljev garnizon i da nas svakog časa mogu otkriti i otvoriti vatru.

Ne gubeći ni trenutka prešli smo na izvršavanje zadatka. Avion smo polili benzinom i zapalili. Ukazao se jedinstven prizor. Plamen je buknuo u nebo i osvetlio okolinu tako da se videlo kao usred dana. Sad smo se sami našli u nezgodnom položaju. Avion je goreo i osvetljavao polje. Neprijateljev garnizon se nalazio sasvim blizu, a nama je trebalo dosta vremena da dođemo do prvih brežuljaka. Bojali smo se tenkova, jer bismo u tom slučaju teško uspeli da se izvučemo iz ravnice. Odmah posle paljenja nastala je trka ka selu. Put je bio dobro osvetljen. Čulo se samo jedno pitanje: jesu li se svi povukli? Tada su i ustaše iz Kupresa stupile u akciju, otvorile vatru iz topova i mitraljeza u pravcu sela, odnosno u pravcu naše odstupnice. U selo smo stigli brzo, mnogo brže nego od sela do aviona.

Za vreme akcije i odstupanja od naših boraca niko nije stradao. Sve se završilo na opšte zadovoljstvo štaba bataljona i boraca, ali od našeg predviđenog odmora u selu nije bilo ništa, jer su već rano ujutru počele teške i krvave borbe.

Zika ZIVANOVIC

o

RAVNOPRAVNO S DRUGOVIMA

^^eć pre dolaska u rejon Kupresa čuli smo da su se u tom mestu utvrdile ustaše koje su popalile i uništile veći broj srpskih sela u okolini. Znali smo, u stvari, da su se u Kupresu okupili zlikovci koji su ogrezli u zločinima. Nije im preostalo ništa drugo nego da se bore na život i smrt. U to su se pre nas uverili borci 2. i 4. proleterske brigade. Baš tih dana Crnogorci su pretrpeli teške gubitke prilikom ponovljenog napada na samo mesto. Ustaše su iskoristile povoljan položaj Kupresa — pod brdima, u potpunoj ravnici, i opasale ga pokrivenim rovovima i saobraćajnicama. -

Imajući iskustvo Crnogoraca, mi nismo ni pokušali da frontalno napadnemo Kupres. Uostalom, i Crnogorci su nas upozorili: »Ako vi Kupres ne zauzmete, neće niko!« Računali su s našom veštinom koju smo stekli napadajući utvrđena mesta, i još više — s našim lukavstvom.

Doista, čim smo došli, pošlo nam je za rukom da prevarmimo ustaše i da do nogu potučemo jednu njihovu kolonu. I to nam nikako nisu mogli oprostiti. Za sve vreme dok smo bili na >kupreškom području težili su da nam se osvete. Malo je trebalo pa da im to i pođe za rukom.

Jednoga dana, u septembru, izvršili su napad prema Poganoj glavici, kod Crnog vrha, gde su tada bili naši položaji. Krenuli su s jačim snagama da nam se osvete, ili, u najmanju ^ruk^ da nas definitivno odbace od uporišta. Od samog početka udarali su odlučno i žestoko, tako da nam nije preostalo ništa drugo nego da se povlačimo. Naši pokušaji da ih protivnapadnimo makar zaustavimo — ostali su uzaludni. Posle svakog našeg juriša još jače bi navaljivali sa svih strana. A bilo ih je

dosta, mnogo više nego nas. Pri tome, sudeći po njihovom srljanju i podvriskivanju, mislim da su bili i pijani, bolje reći, zagrejani alkoholom tek toliko da ne znaju za strah. Sećam se, u jednom trenutku doveli su nas u tako tešku situaciju da smo morali odstupati preko brisanog prostora. Tada su komandiri četa, Zivan, Vučko i Kalember, ostali sa zaštitnicom i ručnim bombama omogućili bataljonu da se prebaci preko čistine.

Bilo je u tom preganjanju i smešnih situacija. Mnogi drugovi su imali na sebi crvene košulje koje su sašili od nekog platna nađenog u Livnu. Tim košuljama razdraživali su ustaše kao bikove. Ovi bi, kad bi krenuli na juriš, paklENO zagalamili vičući na sav glas:

— Hvatajte te crvene, to su komunisti!

U tim trenucima baš, ispoljavala se lična hrabrost svakog pojedinca. Meni je naročito ostala u sećanju hrabrost Katice Čačić, tada jedine žene borca u Rudarskoj četi. Kao da je sada gledam: odstupamo, prebacujemo se u trku brisanim prostorom, a ona klekla iza jednog kamena, jedva da joj posluži kao zaklon. Sva ustreptala, puca i podiže glavu posle svakog ispaljenog metka. Komandir Kalember joj viče da se povlači, a ona, kao da se zanela tom užasnom igrom, dovikuje mu odlučnim glasom:

— Neću, hoću bandu da tučem.

Jedva ga je poslušala nerado se povlačeći.

Nešto kasnije je došlo do borbe prsa u prsa. Ustaše su nspele veštim manevrom da opkole puškomitraljesca Božu Zarkovića. Neki od nas, čini mi se, već su ga i prežalili. Ustaše su potetele noževima na njega. Katica je baš tog trenutka upitala gde je Boža. Neko od drugova joj je pokazao u pravcu najveće gužve. Ona je odmah shvatila svu težinu situacije. Bila je ne samo hrabra već se i brzo orijentisala u svakoj situaciji. Znala je šta znači za nas jedan puškomitraljez. Videla je, pre svega, u kakvom se bezizlaznom položaju nalazi Boža Zarković, jedan od najomiljenijih i najhrabrijih drugova u četi. Nije se mogla pomiriti s takvim gubitkom. Zato se nije dvoumila. U tren je stavila bajonet dovikujući drugovima:

— Na nož, drugovi! Nema druge!

Potrčala je prema opkoljenom puškomitraljescu.

Ko je mogao da je ne sledi? Svi koji su se našli u njenoj blizini poleteli su na juriš. Kao retko kad ta smelost i taj juris divno su nam se isplatili: Boža je spasen, niko od naših nije poginuo.

O ovom novom podvigu Katice dugo se pričalo u četi i u bataljonu. Zbog ovakve hrabrosti i zbog iskrenog i toplog drugarstva prema svakom drugu, Katica je bila omiljena u četi. Bila je omladinka, tekstilna radnica iz Kraljeva. Borila se rame uz rame s rudarima, starijim, prekaljenim drugovima, te su je svi cenili i voleli kao rođenu sestru. Takvo poverenje među njima nije bilo lako steći. A ona je za to uzvraćala brigom o njima na odmoru i u marševima. Uvek je bila vesela i govornjiva. Započinjala je prva pesmu. Uređivala je prostorije u kojima je četa smeštena ili drugovima krpila odela i čarape. U tim trenucima ličila je na bezbrižnu domaćicu koja se, zadovoljna, brine o svojim ukućanima.

O podvizima Katice Čačić radio-stanica »Nova Jugoslavija« govorila je više puta.

Miloš KORAC

O PRVOJ PROLETERSKOJ KAO SIMBOLU

svojoj četvorogodišnjoj ratnoj borbi bila sam u 1. proleterskoj samo četiri meseca. Ne pripadam joj, dakle, u punom smislu. Četiri meseca nije mnogo ni za njen ni za moj vek borbe, ako se to tako sme reći. Ali je to vreme isuviše dragoceno i značajno za sve nas. Bila sam u njoj od maja do septembra 1942. godine, kao član politodela koji su se tada prvi put stvarali radi pojačanja partijsko-političkog rada u vojsci.

Videla sam je i pre njenog stvaranja, u Radonji i Sandžaku, posle povlačenja iz Užica, još neoformljenu u brigadu, Videla sam njene pojedince, možda čak neke i u jednom trenutku klonuća, ali i u svu njenu mogućnost da postane prva naša brigada, i to proleterska. Naravno, tu njenu mogućnost i taj njen značaj osetila sam" potpuno tek onda kad je stvorena. Ali sam videla njene pojedince koji još nisu bili sabrani u bataljone 1. proleterske, ni postali njeni rukovodioci.

Nosili su već dosta iskustva iz borbi u Srbiji, i to s Nemcima, što mnogi drugi to još nisu znali; nosili sobom već jedan ustanak, slast prvih slobodnih dana, i jednu veliku neprijateljsku ofanzivu. Prvu. Muku i nevolju prvog vojničkog povlačenja. Osetili su bili, kao svi mi, prvu slast slobode u svom selu, tek posle nekoliko meseci okupacije, slast gospodarenja svojim putem uprkos Nemcu, svojim voćnjakom, već uprkos četniku, a zatim gradovima i čitavim teritorijama zapadne Srbije.

Pamtili su. I to lepo, i ono strašno za šta se trebalo svetiti do smrti.

Jedan bataljon je bio Kragujevački, jedan Kraljevački, jedan Beogradski, već skoro tu, u Radonji, jer su s nešto drukčijim nazivima takvi i došli. Onda su se pridružili i crnogorski.

Svaki je znao ono što smo svi znali — Kragujevac, Kraljevo, Skelu i *Banjicu*. Bila je sklopljena i na *nesreći i na pobjedi* te nesreće. Trebalo je svetiti se i nastaviti borbu, makar gde, po celoj zemlji, zbog Kragujevca, Kraljeva, Skele i Banjice. Zbog onog lepog što će nastati, a što se *samo* naslućivati dalo preko kratkotrajne slobode u svom selu i svom gradu. Sve druge nesreće uzeti sasvim kao svoje. A nije ih bilo malo.

I Užice je, zatim, stvorilo svoju proletersku brigadu, i drugi takođe. Ali ovo je bio samo početak, nečeg još daljeg.

Prvu proletersku, jedan njen bataljon, videla sam i u samo jutro, puno izmaglice, kad je pošla iz Foče na svoju svečanost stvaranja.

Onda sam brigadu ponovo srela — o njoj se može pisati kao o nekom licu — tek krajem maja 1942. godine, kod Plužina, u Crnoj Gori. To malo pitomo parčence na obali Pive nepozivo je podsećalo na Srbiju, uvek prisutnu u 1. proleterskoj. Ako smo na tromeđi između Bosne, Sandžaka i Crne Gore, to idemo u Srbiju, a ako se negde odmičemo, to se pripremamo za Srbiju. A odmicali smo se sve dalje. Sad, sa ove tromeđe između Bosne, Crne Gore i Hercegovine, preko zelengorskih šuma, proleterske brigade, već ne samo jedna, polazile su u svoj pobedonosni marš, kroz opet jednu neprijateljsku ofanzivu — treću, ka Bosni.

Kad sam došla u 1. proletersku, ona je imala za sobom i Pjenovac, i Igman, i Rogaticu, i Gat i Ravno, i Fazlagića Kulu. I mnogo su o tome pričali, imali su svoje zajedničke uspomene. Čoveku je izgledalo kao da dotad nije ni učestvovao u ratu, jer nije bio ni na Gatu, ni na Ravnu, i nije video, i nije čuo — ni to, ni to, ni to. Mada smo svi dotad imali neka svoja bojišta, i reke, i planine i kule. A drugi su imali mnogo čega drugog, što ni mi tada nismo znali.

Ali je 1. proleterska imala već svoju legendu.

Zatim sam zajedno s njima imala i ja Lučke kolibe, Treškavicu, Raštelicu i Bradinu, Duvno i Šćit, Konjic i Prozor, Zloseto... I o tome smo svi zajedno pričali. Zatim sam i ja sama o tome govorila drugima koji tamo nisu bili.

Legenda o 1. proleterskoj pronosila se dalje, s pravom, posle svake nove bitke. Bila je postala simbol.

Prve sam večeri, sećam se toga dobro, još čvršće i sigurnije rekla da mi nije zima — nije to ni bila prva naša hladnoća — negde na Zelengori, bez pokrivača, u junu mesecu na planini. A cvokotala sam od zime, i to dobro znam. To nije bila ni moja prva obmana; slatka obmana revolucionara, da mu nije hladno i da se ne boji, i kad to sve jeste; obmana koja i nije bivala to; u koju se postane i sam uveren čim se izgovori. I zaista ne bude ni hladno, i nestane straha.

A glad je i ovde prisutna. Ničega nema, samo po koji konj pred uginućem, zdravi se ne smeju klati... Za prvu večeru u 1- proleterskoj, pečena konjska džigerica. Nadala sam se, verovatno, boljemu, prema legendi.

Ali ovaj kolektiv suviše je snažan i svestan da bi dopustio da se glad na običan način oseća. Ovde, u 1. proleterskoj, kao da glad ne sme biti glad, ni sneg hladan, ni rana boleti.

Da. U 1. proleterskoj svest je funkcionisala kao nikad, svakome. Nikakva kombinacija stvarnosti i simbola, u jednoj legendi koju su sami stvarali svojim delom, svesno, da se ona otkine kao da je sama sobom nastala i potčini ih svojoj moći.

Ta prisutnost svesti o veličini, primeru, o sebi kao simbolu delovala je kao sila — moć u njoj, jača tada od svakog oružja. Svest da se ne sme doživeti poraz, ponos kao pokretač, — sve to postojalo je objektivna snaga. Uverena da je simbol stvaranja nove revolucionarne armije, ponašala se kao simbol, u svakom svom poduhvatu. Kad bi pojedinac iskočio iz tog simbola, sam bi brzo postao svestan da je nešto teško poremetio. Kasnije su borci, makar i sasvim neuki i mladi, i ulazili u nju oslobođeni, unapred, svake mogućnosti kolebanja, kukavičluka, zaostalosti, naslaga starog. U njoj se sa tim nije moglo biti. Bila je neodoljiva snagom kolektiva i primera.

Već i samom tom snagom svog beskompromisnog — proleterskog — imena, koje je obavezivalo, i to ne samo komuniste, na izvanrednu čistoću linije naše borbe. Sa proleterskim imenom, koje se tada svetu i na jednoj i na drugoj strani činilo isuviše smelo, netaktično, revolucionarno suviše, preteće čak, ova divna brigada, sastavljena u prvi mah velikim delom od samih komunista, predstavljala je, u stvari, svojom borbom svu širinu narodnooslobodilačke borbe. Ovaj skup proletera i komunista prošao je čist kroz ova teška krvoprolića unesena i izazvana među nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini, i u jednoj od najkomplikovanijih nacionalnih situacija i odnosa postao pionir bratstva i jedinstva među narodima Jugoslavije.

Bila je čudno skrojena, od radnika Vojnotehničkog zavoda do nežne devojke studentkinje. Mnoge sam poznavala još pre rata. Nisam ih sve srela, nekih već više nije bilo, neke sam srela prvi put. Koga da izdvojim i posebno o njemu zapišem neku dragocenu sitnicu koju još možda drugi ne znaju?

Dragančeta Pavlovića nisam srela više, poginuo je u krvavom sukobu na Pjenovcu. Nećemo se pozdraviti to jutro na Lučkim kolibama.

Kakav je to skroman čovek bio, i uvek nekako skoro zahvalan što se nalazi u redovima komunista. Konspiracija nije dugo dala da znam šta je to Draganče sve partijski radio, čak nisam znala odmah kad sam ga upoznala ni da je već bio na robiji. Više ga znam iz njegove skromne i tihe pojave u redakciji časopisa »Naša stvarnost«, gde se prihvatio svakog posla

koji bi mogao biti koristan. Zatim ga znam po nekim zadacima Crvene pomoći i tehnike, ali povremeno i manje iz užeg partijskog rada. Računala sam, kreće se među poznatim beogradskim svetom, sin je beogradskog trgovca, verovatno može dosta novca da prikupi od simpatizera i da za uslugu nađe stanovne za sastanke i ilegalce. Za robiju bi rekao da to nije ništa naročito što je on tamo bio, kao da je suviše veliku počast zaslužio što je dve godine svoje mladosti odležao u mariborskoj tamnici. Ušavši jednom u njegov stan, sa patinom starinskih gospodskih kuća, u kome žive samo dva gospodina, njegov otac i on, bilo mi je jasno koliko je to zaklonito mesto za partijski materijal i skrivanje ljudi. Teško je bilo sresti tako krajnje pitoma čoveka, takve dobrote i plemenitosti.

Zatim je to bio Silja, koji je išao po značajnim partijskim zadacima u Makedoniju kao instruktor CK, a poginuo kao komesar 5. bataljona 1. proleterske, na Pjenovcu, kad i Čiča s Romanije.

Gle — kako su svi tako brzo obukli svoje legendarne odeće. Ne mogu skoro da ga prepoznam.

Kažu mi da je komesar jedne čete Kraljevačkog bataljona devojka — Rita Jovičić. Po tome je znam jer je jedna jedina u tom trenutku, a i nema mnogo devojaka komesara. Idem u taj bataljon inače, mnogo želim da je sretnem. Staložena, kažu, i nekako umna. Počela je bila studirati tehniku. Komunisti još iz gimnazije.

Vidim je samo s leđa, visoku i vitku, prepasanu čvrsto pojasom. Čujem lepu boju glasa, odnekud poznatog, i obris pravilnog profila, opet poznatog, ili ja to uobražavam. Pa to si ti, Olga, kažem joj. Olgica. Gde su ti tata i mama, Ljuba i Dušan — nazovem ih imenom da bi sebe dozvala u njeno sećanje, i kažem joj i svoje ime. A Bata? Da li me se sećaš, iz našeg rodnog mesta? Ona se pomalo stidi preda mnom kao kad je bila devojčica. Uvek ima onu finu rumen na licu, male nežne žilice na jagodicama daju joj tu rumen. Stalno sam mislila ko bi to bio. Ličiš na mamu. U našem kratkom razgovoru *prepliću* nam se neki divni *trenuci iz detinjstva, kad smo živele u istoj varošici i kad su mojih petnaest bile ogromne prema njenih jedva pet, a tek mojih dvadeset — prema njenih deset!* Sad smo zajedno u brigadi. Uspevamo da se setimo i prvomajskih manifestacija — ona samo po pričanju — koje su organizovali njeni roditelji i drugi drugovi.

Neću da joj smetam, drži politički čas. Olga, malo povišena zbog visokog stasa, nastavila je nešto da objašnjava blagim glasom.

Poginula je kod Prozora, a opet je više nisam sreala.

Prva proleterska u mojoj uspomeni je život jednostavan, ratnički, sačinjen od marša, gladi, umora i bitke. Sveden, reklo bi se, na samo nekoliko kategorija, ali one nose velika imena: borba, hrabrost, humanizam i drugarstvo. Pitanje je da li se lako uvek jedan rat može mirno zapisati, posle dvadeset godina: naš rat.

U tom naizgled jednostavnom i jednostranom vojničkom životu opet je svaki dan intenzivan doživljaj, i kad nema bitke, u zastanku, na četnoj konferenciji, ili u nekom selu celog veka zaboravljenom. Svaki je taj događaj značajniji, valjda, od ičega na celom svetu. Živi se napregnuto, od sata do sata, od sna do sna, svaka se čuka i svaka borba povezuje i sa onima na Crnom moru, Atlantiku i Solomonskim ostrvima. Tada se samo još pitamo zašto i oni tamo ne povezuju naše tako?

Svaki se događaj, makar i najmanji, sređuje i smešta na svoje mesto, po staroj našoj praksi da preciznom analizom »hvatamo sam tok procesa ...«

Prisustvujem stvaranju svojevrsne vojske i njenom izrastanju u pravu narodnu armiju.

U nekoj staroj regularnoj armiji bile bi to svakodnevne stvari kojima smo se, međutim, divili u 1. proleterskoj i prenosili ih, zatim, u druge, mlade brigade. Ovde su počinjali prvi obavezni časovi vojničke obuke, učenja o patroli, streljačkom stroju, i mnoge druge stvari koje su činile ovu brigadu sve čvršćom vojnom jedinicom. Suvoparnoj i nekad omrzutoj vojničkoj disciplini davala se nova revolucionarna boja i ona se identifikovala s disciplinom proletera svojoj klasi i partiji.

Ko koga da sluša — sećam se diskusije — komandant komesara ili je komandant u vojnim stvarima stariji, a šta je i koje mesto partijskog rukovodioca u bataljonu i četi, sme li on neposredno da se meša u toku priprema bitke i u toku same bitke? Šta znači partijska organizacija u štabu bataljona i čete, je li ona rukovodilac i kad to jeste kako jeste, a kad to nije kako nije, i kakvi su njeni odnosi sa štabom? Pitanja su više postavljena teorijski, jer se izrastalo iz okvira diverzantskih grupa i odreda, a u praksi, u toku samog procesa, nalazio se sklad između partijske i vojne discipline. Vojska se razrastala iznutra i određivali se odnosi po novome, po ratničkom.

Sećam se, opet, velikih i delikatnih diskusija: da li je dobro ako komandant bataljona, ili komandir čete ide napred u borbi ili se, prisutan u svakom trenutku i priseban, a ne J sam zanesen svojom neposrednom borbom, uvek trudi da ima celokupan pregled i u pravom času da novu zapovest. Diskusija bi se završila nerešeno, jer je teško bilo naći situaciju kad svi nisu bili prva linija. Da li i kad uzimati zaklon? Svakako,

f

kritikovano je svako ko to ne zna da čini, ili se nepotrebno izlaže opasnosti. Pa opet su se ponosili što se onaj koji je poginuo isprasio pred neprijateljem, nije uzeo zaklon i tako stojeći poginuo.

Nazivali smo je tada naša prva vojna i politička škola.

. . . Pred nove vojne rukovodioce postavili su se zamašni zadaci — naučiti se rukovoditi i komandovati, osposobiti se za vođenje neravne borbe, kojom se rešava sudbina naroda. Stvoriti od ustanka i neukih boraca vojsku kadru da se odupre i pobedi mnogo jačeg neprijatelja. Te zadatke — navodilo se kao primer — počela je od samog svog postanka da rešava 1. proleterska brigada, naša prva vojna i politička škola... Ta njena iskustva iz prvih dana borbe mogu sada izgledati neznatna, ali su ona bila nepresušni izvor na kome su se napajali borci novim poletom i heroizmom, novim znanjima, novim vidicima, novim ratnim veštinama... Ali ono što je naročito značajno za 1. proletersku, ono što je karakteriše i kao buduću školu rukovodilaca jeste da su svi ljudi u jedinici, od komandanta brigade do borca, učestvovali aktivno, živo, u svakoj analizi, u pravljenju plana, u kritici izvedene akcije, u pohvali druga koji je dobro izvršio zadatak. Otuda je, kasnije, gotovo svaki borac 1. proleterske mogao odmah biti komandir čete, a kurir — komesar bataljona.

Tako smo je svi s pravom i zaslužno veličali.

Mi koji smo u njoj bili na političkom radu ponosili smo se što smo dali makar malo udela u njenu izgradnju. Partijsko-politički rad, ma koliko bio težak i sputavan u uslovima marša i neprekidnih borbi, bio je stalan u svakoj četi, u svakom bataljonu. Stekli smo mnogo iskustva da se i u takvim uslovima može mnogo naučiti.

. . . Nije to laka stvar — polugladne i umorne borce navieći da ne prespavaju čitav svoj dan, da knjiga postane što i puška — nerazdvojni drug, da svaki trenutak odmora bude iskorišćen za političke časove i diskusije, kulturni rad, učenje nepismenih, pravljenje džepnih novina, najraznovrstnije forme kulturnog i političkog rada i u četi i u selu. Svakodnevnim planskim i političkim radom obuhvaćan je svaki pojedinac, svaki borac, čitava četa, bataljon i brigada. Produbljeno interesovanje kod boraca svakodnevno se proširavalo na nova i nova dnevna i teorijska pitanja, i u 1. proleterskoj — reklo bi se — postojali su svi stupnjevi škola od prvih slova do krupnih problema filozofije . . .

Sve je to bilo sigurno tačno, jer je neposredno posle rata bilo zapisano.

Nepismenih sada ne mogu da se setim. Krupnih problema filozofije i dijalektičkog materijalizma, da. U mojoj vojničkoj torbici čak se našao i neki filozofski rečnik, sovjetski, u kome su, uobičajeno za takve male leksikone i, naravno, dosta shematično, postojale mnoge definicije filozofskih pojmova. Svejedno, služio je kao izvestan podsetnik, čak smo ga počeli umnožavati na šapirografu u nešto dužem boravku u Livnu. Sećam se i naših nezaboravnih glomaznih diskusija o četvrtoj glavi Istorije SKP(b), naročito živih u jednoj četi 2. crnogorskog. Bilo ih je mnogo, sa mnogo interesovanja i znanja.

Koliko danas, pročitah divni detalj o Krsti Bajiću koji nisam znala, da je još znao da odzviždi Ofenbahove i Hofmanove priče. Drugi su znali, u svom ranijem životu, da rukuju mašinama, neki da dobro obrade zemlju, mnogi i pre rata za glad i umor. Ali sad smo svi učili isto i istu istoriju pisali.

Tako smo učili neprekidno, jedni od drugih. I tako je bilo lepo saznati ili pružiti drugom da sazna opet nešto novo između dva marša.

Jer, idemo iz dana u dan: Lučke kolibe — ujutru, 24. juna Ošlji Do — posle podne. Jelašce 25. juna, Gvozno Polje 26. juna u podne, 27. juna ...

Samo još preko Treskavice, kaljave i teške. Nekako se popesmo i na njene visove.

Tada se Prva sa Drugom, Trećom i Četvrtom spusti niz Treskavicu do toplih seljačkih domova koje dugo nismo videli, i zakači se za naprijatelja, skrši mu desetine kilometara pruge i stanicu u Bradini, rodnom mestu Pavelićevom.

Ponovo sada prođoh vojnom kartom kroz Repovac — 5. jula posle podne, Hasanoviće — uveče, iz Hasanovića krenuli 6. posle podne, u Bulatoviće stigli uveče, iz Bulatovića pošli posle podne 7, iznad Konjica smo bili 8. uveče, u Konjic u podne, u Podhumu 10. u podne, u Solakovu Kulu 11, 12. u tri časa stigli smo u Gračanicu, u Kovačevo Polje 13. pre zore, u zoru je napadnut neprijatelj u Sćitu. Malovan, Gornji i Donji, onda smo stigli iznad Duvna, kroz Eminovo Selo, pa Suice, zatim osvojili Livno ... pa dalje.

Ove datume nisam ja zabeležila. Prepisala sam ih iz komandantove beležnice, i opet ih sad, ne tražeći komandantovu dozvolu, beležim.

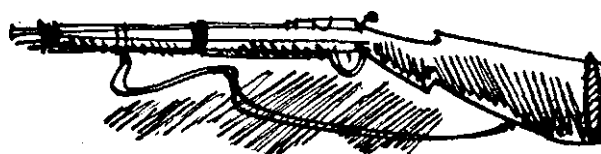
A u slikama mog sećanja zapisalo se:

... Ne znam šta je bilo teže a šta lepše, gde su bile granice između to dvoje, šta nadjača u ovom jedinstvenom utisku

koji traje već tri meseca. Da li kad je brigada išla Ošljim dolom i Kaćun-šumom, po mekom lišću kao da je sama na ovom belom svetu i samo zato mu, učini se za trenutak, da se oči napune planinama i mrkim šumama, — da li kad smo sišli sa Treskavice da se opet spojimo sa svetom koji je i rat, i neprijatelj, i borba za slobodu i bolji svet, •— da li dva tiha dana u nekom selu zastanka pribijenom uz prisojnu stranu? Ili uzbuđenje pred tim kako će neprijatelj osetiti odjednom da naša sila kida neočekivano puteve i šine. Ili pozdrav devojaka malo dalje od mesta bitke — gde je poginuo mlad drug — kad zaljubljeno gledaju u sve redom proletere i kite im oružje. Ili svest o tome kako se granamo, kako je tek godina dana rata, kako je revolucija velika i nevolja je mnogo, i čudnih iznenađenja u ovom intenzivnom životu, a kako smo srećni što baš mi to sve radimo i doživljujemo ...

Ove izraze tadašnjeg uzbuđenja ponavljam u čast lepote borbe koju sam doživela u 1. proleterskoj.

Mitra MITROVIC

PERO ČETKOVIĆ

Priča o Peru Cetkoviću bila bi potpuna tek kada bi je neko sastavio iz sjećanja svih njegovih boraca i saradnika koji su ga izbliže znali. U njoj bi se morale smjestiti i riječi »vojnički roditelj« zajedno sa isto tako plemenitim riječima onih mladića koji su još prije rata služili rok u njegovoj planinskoj jedinici. . . Danas bi imao pedeset četiri godine, taj Ljubotinjski đak iz zaseoka Mužovića. Kao i mnoga crnogorska djeca, knjigom se spasavao od gladne budućnosti. Pješačio je svakodnevno po nekoliko sati od Ljubotinja do cetinjske gimnazije i natrag, bio je bez knjiga i slabo odjeven. Pa ipak je kao primjeran učenik i drug, izgurao nekako do sedmog razreda gimnazije. Onda se prijavio za vojnu akademiju, da uz pomoć »državnog hljeba« dođe do svoga.

Među najboljima po rangu iz 54. klase pitomaca prišio je oficirske epolete. Uoči rata za vrijeme raspusta posjećuje svoj Ljubotinj, kao kapetan prve klase; pomaže novčano svoje ukučane i, kada navrati, ne može se dovoljno narazgovarati sa svojim susjedima.

Kapitulacija 1941. vratila ga je u Mužoviće skupa s porodicom. Zatekao je istu siromaštinu svog roditeljskog doma koju je nekada ostavio. Kod svojih privređuje ponešto sve do trinaestojulskih dana, kada se na prijedlog partijske organizacije kao školovan oficir i patriota stavlja na raspolaganje organizatorima ustanka, da se bori pod crvenom zastavom istinskog patriotizma.

S puškom u ruci, kao običan borac, učestvuje u ustanku i u svim kasnijim akcijama odreda. Poslije okupatorskih represalija i privremenog opadanja ustaničkog raspoloženja, kada su se mnogi oficiri bivše jugoslovenske vojske predali Talijanima, Pero ostaje u šumi s partizanima i postaje komandant odreda. Proučavajući tih dana istoriju radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, on neumorno uzdiže i svoj odred u vojničkom pogledu.

Kada je u septembru 1941. godine osnovan Ljubotinjsko-gradanski bataljon, Pero mu je bio komandant, kao i kasnijem Lovčenskom bataljonu, koji je u nešto izmijenjenom sastavu u decembru napadao Talijane u Pljevljima. Sa svojim bataljonom Lovćenaca Pero je tada prodro u grad i održao se čitav dan. Talijani su dovukli topove, rušili zid po zid kasarna i zgrada gdje su se partizani bili zabarikadirali, ali Lovćenice nijesu uspjeli da pomaknu. Tek slijedeće večeri su se povukli borci jedne od najborbenijih grupa u tragičnoj pljevaljskoj bici. Tim istim bataljonom u još jednom, nešto izmijenjenom sastavu, Pero komanduje kad se ovaj pokreće prema Rudom, da tamo uđe u sastav prve naše regularne vojne formacije, u 1. proletersku.

Tako se pelerina planinskog oficira Pera Cetkovića zalepršala na čelu kolone 1. crnogorskog ili Lovčenskog bataljona kroz sandžačke i bosanske snjegove na putu od Rudog prema Rogatici. Kao u starim crnogorskim ratovima, pratio ga je njegov krepki, neizmjereno odani otac Tomo. Poziv planinca oličio je u Peru neku vrstu uvijek mlade gipkosti i vedrine koju donosi stalna pokretljivost u vidicima dobrog vazduha, a otvoren dječji iskren pogled pokazivao je jednu usmjerenu volju i jedno odnjegovano čvrsto hoću iza tog lika.

Od prvih dana taj glas je osvojio borce. Neki čudan, visok čist glas koji je više predlagao nego što zapovijeda; vojnički neprikosnoven, odjekivao je u nama prisno, i ono što bi kazao borci su navikli da prihvataju kao sopstvenu odluku. Nije on zapovijedao »sa vrha jezika«, da bi čuo sebe u drugima, »potčinjenima«, već iz nekog duboko i višestruko brižnog odnosa: smrtno opasnosti od kojih je želio da zaštiti borce na zadacima koje je trebalo po svaku cijenu izvršiti. Bilo je u tome velikog druga koliko i roditelja. Za Pera ti redovi strijelaca nijesu bili samo borci već i nečiji sinovi, braća, roditelji. Išćupane ratom iz svih krajeva Crne Gore, i zbrane u toj koloni, on je želio da zdrave i srećne nakon svih borbi vrati onima koji ih očekuju podjednako čežljivo kao i slobodu.

Njegovo iskustvo predratnog planinskog oficira došlo je kao poručeno za partizanski način ratovanja. Skoro stalne duge marševe preko najviših planinskih vrhova, glad, kiše i snjegove podnosio je lako, kao da je prije toga godinama sebe spartanski pripremao za najveće napore u životu.

Kada je crvenu zastavu, zastavu svog bataljona, svim srcem prigrlio iz Titovih ruku u proljeće slijedeće godine u Foči, zakleo se da će joj ostati vjeran i da će je okititi pobjedama. Ta težnja za borbom u njemu, ukorijenjena vojnička revnost i neobično miran i miroljubiv odnos davali su svemu kod njega neki viši, hrleći smisao za tamo, dalje, za naprijed,

pa je otuda lako prenosio svoja osjećanja na borce, a da toga ni on ni oni nijesu bili svjesni. Bilo je tu nekog poteksta vjere u te redove preplanulih momaka, kao i drugog umnoženog sebe. I borci koji su ga prvi put vidjeli brzo su ga zavoljeli kao neki zajednički znak sebe. Polazili su u borbu samouvjereni za njegovom riječi, sigurni da se greška ne može dogoditi jer rasporedom komanduje on, drug Pero.

Toliko puta su ti mladići stali pred njim u stroj kao jedan, čvrsti, čelični. Osjećanje sigurnosti u borbama dolazilo je od povjerenja u osvjedočeno visoke ljudske i vojničke kvalitete svog komandanta, preduslov bez koga ne bi moglo da bude hrabrih. Njegova vojnička mašta bila je uvijek budna, sa pipcima daleko isturenim ispred patrola, spremna da munjevito reaguje na sve moguće podlosti neprijatelja. Mogao je za ciglo nekoliko minuta savršeno da razvije bataljon u borbu bilo iz kog stanja i položaja. Trudio se da nikada ne ostavi ni mrve mogućnosti za »možda«. I nije potcjenjivao neprijatelja, iako je rado upotrebljavao riječ »zadačić« (u smislu mali zadatak) i kad je obavještavao bataljon o napadu na mnogostruko brojnijeg neprijatelja. Izlaganje je, obično, završavao sa dvjema mogućnostima: »neprijatelja razbiti, uništiti ili — natjerati na bezuslovnu predaju«. Ali nikada nije zaboravljao da na kraju zapovijesti (usmene ili pismene, svejedno) pomene i »zbornu mjesto«. Međutim znalo se da je to mjesto više predvidio za slučaj neuspjeha i povlačenja, jer je lekcija sa Pljevalja u tome oprezu kod njega ostala uvijek prisutna. I te noćne borbe, koje je njegov 1. bataljon mahom praktikovao, bile su ne samo štednja ljudstva već i njegov neki dublji vojnički zaključak.

Zato što su-u tom stroju koračali iskreni borci svoje domovine i svog revolucionarnog ubjeđenja, komunisti, mrak nije mogao da umanji za vrijeme borbe osjećanje međusobne veze i odgovornosti za ishod juriša. Naprotiv. Perova deviza: mrak je saveznik hrabrih i smjelih, a neprijatelj kukavica! — bila je potvrđena u velikom broju pobjeda nad znatno većim neprijateljevim snagama, a uz neznatne gubitke sopstvenog bataljona. Dopunio ju je nekim novim elementima kada je izdavao naređenje Voju Abramoviću da sa svojim vodom od svega trinaest ljudi razbije sto pedeset ustaša u nekom selu Boračke župe. Abramović je, snebivajući se, primijetio da možda kreće sa premalo ljudstva na toliko ustaša, a Pero mu je odmah sračunao:

»Noć ti, Vojo, smanjuje broj neprijatelja napola. To znači ostaje ti sedamdeset i pet. Momenat iznenađenja svodi ti ostatak za još polovinu. Znači, trideset i sedam. Reci sada — zar trinaest proletera ne može da se obračuna sa tom šakom bijede, preplašene pred budućnošću makar i da ih medom hra-

niš? . . I šta zna neprijatelj o tebi? Kad viknete iz mraka, a razrijedite se da što šire zahvatite, pa otvorite plotunsku paljbu, za njih će vas biti sto puta više nego što vas stvarno ima».

I zaista, ustaše su se razbježale uz bučno šenlučenje, a vod je obezbijedio premorenim bataljonu prenoćište, pošto je kroz planinu i smetove od svitanja do mraka progonio ustaške grupice. Taj dan Pero je probdio na nogama sav koncentrisan oko praćenja borbe i predviđanja budućih mahinacija neprijatelja. Vodom ili četom iz rezerve najčešće je izvodio završni potez zaobilaska i zbacivanja neprijatelja sa kosa.

Mogla mu je u početku, nakon toliko godina kasarnskog života u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, čudno izgledati partizanska narodska šarolikost — neko pod kačketom, neko pod dačkom, neko pod vojničkom kapom ili šešikom, seljački gunjevi, varoški kusi kaputići, tek poneki dio vojničke uniforme uz najrazličnije oružje, mogao je i sumnjati da su ti mladići, dotle srasli s ilegalnim radom, knjigama i svakidašnjim težačkim poslovima više nego s oružjem, teško spojivi bilo sa kakvom čvršćom borbenom disciplinom, a kamoli sa gracijom militarističkog tipa, salutiranjem, okretanjem, korakom. Ali se ubrzo osvjedočio da u komunistima i patriotima revolucionarnog kova dobiva rijetko disciplinovane drugove i pune unutrašnje čvrste odluke da se bore dokraja.

Takvi kvaliteti partizana i njega su svakim danom bogatili i obavezivali na poštovanje. Ti isti borci postaju kasnije čvrst oslonac njegove komandantske sigurnosti i radost tolikih pobjeda. Valjda se otuda kod njega pojavila i teorija da biti vojnik i biti ratnik dva su različita kvaliteta koja se u revolucionarnim trenucima spontano nađu u naelektrisanom narodskom raspoloženju, ili se mogu naknadno izgraditi na intimnom revoltu masa. Te dve osobine idealno *su* bile spojene u samom komandantu Peru koliko i u njegovim borcima. »Gruba« vojnička nježnost Pera Četkovića dobila je više hrabrosti od svojih boraca nego slatkorječivost mnogih drugih komandanata, jer je to bio samo uzvrat za njegovu svakidašnju brigu o njima. Nikada borac 1. bataljona nije došao u iskušenje da pomisli: da se komandant, možda, olako igra njegovom glavom, pa da se stoga sam mora u borbi više čuvati.

Koliko je puta, oslonjen na pušku, stao pred čelo kolone 1 postao znak zabrane da borci na zastanku ne bi odmah »zaboli svoju žeđ u studenac« prije nego što se odmore; koliko je puta opomenuo neoprezno hrabre »da ne prave metu«, da se bolje zaklone od oka i nišana sa suprotne strane; koliko je puta povisio glas kad neko potcijeni »oko mitraljesca iz neprijateljevog aviona«; koliko je puta sam provjeravao masku od granja u komori kada je bataljon preko dana marševao pod stal-

nom prismotrom avijacije; koliko je puta poslije Rudog preporučio borcima na počinku u snijegu da se tapkanjem u mjestu zagriju, umjesto da se odmah snižu u prtinu i zaspu! Kao da to nije više kapetan prve klase iz bivše Jugoslavije, zamrzio je formalizam, odbacio sve što nije sadržina, smisao. Učio je bataljon strojevom pravilu, ali ga time nikada nije premarao. Čuvao je snagu boraca za ono najvažnije — za borbu, za stražu, patrolu, za duge marševe.

Perovo povjerenje u ljude dolazilo je od njegovog dubokog poštenja i poštovanja tuđeg dostojanstva. Korektnost u svakidašnjim sitnicama nije bila samo spoljna strana njegovog ponašanja, već više jedna ratnička etika; nema čvrstih borbenih redova tamo gdje nema moralne solidarnosti, čistote i iskrenosti u međusobnim odnosima. Kao komandant bataljona nikada nije tražio od drugih što ne bi mogao i sam u ulozi običnog vojnika da izvrši, i što nije u isto vrijeme smatrao i najintimnijom svojom obavezom, toliko se poistovjetio s partizanskom etikom i načinom života. I ničeg paradnog u njegovom držanju. To što je komandovao bataljonom samo mu je donijelo ogromne obaveze prema ljudstvu na koje je on do maksimuma koncentrisao svoju energiju. Ne sa kicoške, već sa najteže radne strane shvatio je on svoju komandantsku dužnost. I niti je uzimao kašiku, niti se opružio po slami u planinskoj kolibi prije nego što bi se uvjerio da su čete smještene i nahranjene.

U tim rogatičko-romanijskim danima i noćima mraza i vijavica, za vrijeme iščekivanja izvještaja od izvidnice (da li je selo slobodno od neprijatelja) toliko puta je njegov glas probudio borce sa snježnim pokrivačem na leđima i kapama. Klikovao je komandire svojih četa poimenice:

— Sekul-a-a! Savo! Gajo! Milonja-a-a! Naprijed.

Bio je to znak da će se uskoro zakoračiti u planinske staje i kolibe, žudno se baciti na ležaje od slame i sijena, zagrliti koljenima seljačke zemljane peći ili raširiti ruke kraj razbukalog ognjišta. A događalo se i ono najneprijatnije — da se sa posljednjim kapima snage mora puziti kroz snježne nanose u juriš na zabarikadiranog neprijatelja, onda kada je čovjek bio na granici ljudske izdržljivosti.

Bilo se već razdanilo kada je bataljon, po svim pravilima »nečujnog iznicanja iz zemlje«, stezao omču oko nekih većih školskih ili drvnoindustrijskih zgrada gdje se govorilo o blizu dvije stotine ulogorenih sokolovičkih četnika. Pero va opreznost nije se tu bogzna kako isplatila, kao ni dugo puzanje boraca kroz smetove. Predali su se, a da ni s jedne strane nije ispaljen metak. Promrzli od dugog stajanja napolju, izmiješali su se u dvorištima i po sobama crnogorski proleter i sa svojim

»zarobljenicima«. »Četnici« su bili radoznali da malo porazgovaraju s drugovima koji su tu došli čak iz Crne Gore. Do starih »jednometkih« i »trometki«, koje su lagano iščezavale pod pahuljama snijega složene u kupovima nasred dvorišta, nije im više bilo stalo. Zalostilo ih je najviše to što neće jesti čorbu i meso iz ključalih velikih kazana.

Do maločas komandant Pero je brzo reagovao i kao politički radnik, objašnjavao prijateljski svojim oslobođenim zarobljenicima, mjesecima već željnim svoga doma, porodice i poslova oko staje i kuće, da je najbolje da zarana pođu svojim kućama, pošto prethodno ručaju i uzmu brašnjenik kod poznanika u obližnjim selima. Bilo je nečeg dječjeg u tim izboranim, zapuštenim licima ispod šubara, u njihovoj žalosti za tim obrokom. Ali nije se imalo kud, te pune kazane bataljon je morao da tretira kao ratni plijen, jer odakle inače dati ručak borcima. Pero je reagovao pravedno, ljudski, pa samim tim i politički. I te njegove karakterne osobine doprinijele su da odnosi u štabu budu uvijek skladni i konstruktivni. A i u Jovu Kapičiću Pero je dobio izvrsnog saradnika i jaku političku potporu. Tu, u Sokolovićima, i borci i komandant ponašali su se dirljivo ljudski. Bilo im je više žao izgubljenosti tih seljaka među vojskama od kojih treba tek sada da izaberu svoju nego što su to smatrali nekim vojnim uspjehom. Sporo su se zarobljenici razilazili, a neki su molili da nastave s proleterima.

Ni tada ni kasnije Pero nije nikad uspjehe svog bataljona »proglašavao« svojim pobjedama, što se moglo sresti kod nekih bataljonskih komandanata i ponegdje kao pojava prekomjernog »satiranja neprijatelja« u izvještajima.

Gorjele su Bijele Vode, gorjela je sva Romanija. Bjesnjela je druga neprijateljska ofanziva. Ispred svog bataljona koračao je tih večeri neumorni komandant sa uvijek istim zbunjeno zamišljenim izrazom na licu. Vijesti sa frontova ništa dobro nijesu obećavale; njemački automatičari na smučkama u ogrtačima boje snijega iznenadili su premoreni 5. bataljon šumadijskih proletera i desetkovali ga na Pjenovcu. Pogibija Čiče Romanijskog, jedne od najpopularnijih ličnosti ustanka u Bosni, bila je još jedan težak gubitak za partizanske redove. Svakog trenutka je i kolona 1. bataljona mogla između tih glavica i šuma da nabasa na zasjede i opkoljavanja kad bi Perova vojnička predostrožnost zadrijemala. Oružje svog 1. bataljona mogla je kao kandže i zube iz svake situacije da zarije u oči neprijatelja — njegova besprekorna komandantska vještina.

Blizu nekih mrtvih mlinova kraj kamenog korita presahle rječice u klisuri blizu Sarajevskog polja upozorio je te

večeri svoje borce uoči igmanskog marša na složenost situacije. Učinio je to najobazrivije, služeći se okolišnim razlozima, obavještenjem o pravcu kretanja »za slučaj da zaluta neko od boraca«.

Dosljedno se držao nekih svojih mjerila i vojničkih principa i nije dopuštao da njegova misao išta i na trenutak odvoji od povjerenog zadatka. Nikada ga niko nije vidio raskomoćenog u smislu samozadovoljstva i opuštanja poslije nekog uspjeha. I u Sarajevskom polju, i na Igmanu pretvorio se sav u pažnju, obilazio kolonu, pomagao oko pretovarivanja palih konja, opominjao iznurene da požure, »učutkivao« glasne čaturice ili porcije nemarno prikačene za samare.

Uoči marša preko Igmana preporučio je da borci namažu noge lojem i zaviju stopala vunom ili novinama, da obuju vunene čarape i da zamotaju uši. Gdje god je kolona zastala, tjerao je borce da trljaju uši, nos i čitavo lice snijegom, da cupkaju u mjestu kako bi se zagrijali. Iskustvo predratnog planinca takođe je govorilo iz Pera kada je preporučivao borcima dok su se penjali uz Igman da odmah rasijecaju tijesnu obuću ukoliko osjete da im stopala trnu, jer je to pouzdan znak da je u tom dijelu tijela prestala cirkulacija krvi. Na vrhu Igmana naredio je da niko ne ulazi u planinsku kuću, pogotovu promrzli; određivao je po dva druga da promrzlim prethodno istrljaju noge i ruke snijegom, obuju suve vunene čarape, pa ih tek onda puste u toplotu. Zato je njegov bataljon imao tu najmanje promrzlih.

Bio je i za njega predug taj put dok se spoticao, klizao i padao niz igmanske strmine prema selu Presjenici. Dok su ljekari pružali prvu pomoć njegovim borcima, bio je tu, kraj njih, kao najiskrenije saosjećanje druga, njihov komandant Pero Cetković. Linija kretanja 1. crnogorskog bataljona poslije Igmana vodila je kroz Vlaholje, Obalj, borbu na Ulogu i na Boračkoj župi do oporavka u Foči i Goraždu, gdje se bataljon fizički, vojnički i politički pripremio za nove događaje, za treću neprijateljsku ofanzivu.

Sa Negobuđa i Mosta na Lever-Tari poveo je svoj bataljon na Sinjajevinu, gdje je nekoliko nedjelja bez hljeba, na zavijenom sniježnom platou, štitio slobodni Durmitor od najeze talijanskih plaćenika pod kokardom. Prvi bataljon je bio upućen od strane Vrhovnog štaba kao vojnička pomoć crnogorskim partizanima. Pod komandom Četkovića, bataljon je počeo ofanzivu i munjevito sjurio četničke izrode niz sinjajevinske strane prema Mojkovcu. Grčevite pokušaje pojedinih četničkih grupa da se održe, Pero je svodio na smiješnu nemoć. Vještinom komandovanja posebno je tada oduševio svoje borce. Niko od preživjelih neće zaboraviti sliku susreta proletera i

R

omladinaca na Govedoj glavi tog dana. Siti i višestruko brojniji četnici su zbacili sa kose više presamićene kosture i »bezmetkoviće« nego što bi to bili borci dva omladinska bataljona. Vidio je i komandant Pero kako četnici komotno naslanjaju puške na grane i dugo, pomno nišane sa malih odstojanja na iznemogle ostatke partizanskih jedinca. Nabrao je obrve i bacio kratku komandu 3. četi Živka Živkovića.

— Smjesta brisanim prostorom — zalomi desno i satri neprijatelja!

Živkova četa uskoro je »napipala« neprijatelja, ispod vrha. Zagustila je puščana vatra. Iznenadena grupa četnika viknula je užasnuto:

— Evo ih, majku im komunističku.

Bili su ošamućeni protivjurišem proletera. Nijesu umjeli da protumače: otkud sad ta bujica, kad su sve dotle imali pred sobom razbijene, iscrpene kosture. Izvaljeni na proplanku pokušali su da se brane. Dijelovi sekunde su odlučivali. Korać se uhvatio za grudi i glasno konstatovao da je ranjen. Živko je u posljednjem trenutku ugrabio puškom četnika žandara, a Savo Mašković puškomitraljescu, prije nego što se ovaj dočepao obarače, pronizao vilicu. Rade Boiović, Vojo Masiovarić, Savo Mašković, Mihailo Nedović osmudili su vatrom te izrode tako da se nijedan nije pomakao sa te ledine. Batalion poslije tog okršaja nije mogao da uspostavi »dodir« s četnicima sve do Markova brda. Ti porazi četništva znatno su doprinijeli demoralizaciji izdaje u Crnoj Gori, jer su pobjede proletera postale priče o tome da su se »partizani u Bosni nahiljadili i da im se ništa ne može«, što su širili naročito zarobljeni četnici kon su se vratili bez oružja kućama poslije sloma na Skari i Večerincvu.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku, cijeneći Perove izvanredne komandantske sposobnosti pokazane u ranijim operacijama, odredio ga je da komanduje grupom bataljona u borbama na Durmitoru. Tih dana četnici su na Dobrom Dolu uspjeli da potisnu dva bataljona 2. proleterske brigade. Kod seliaka su se raspitivali gdje se nalazi bataljon Pera Četkovića. Kad su saznali da je on udaljen odatle čitavih šest sati hoda, u Pišću, raskomotili su se i ostali na spavanju samo sa najnužnijim obezbjeđenjem katuna.

Čim je saznao da su četnici izbili u Dobri Do, Pero je pokrenuo svoj batalion iz Nikolina Dola da pomoćne 2. proleterskoj. Nakon usiljenog marša, noću, po kiši, snijegu i magli, iznenadio je četnike na spavanju. Dobri Do je jedna od značajnijih Perovih borbi, kada je ne samo razbio četničku jedinicu već i veliki broj njih zarobio skupa sa naoružanjem i mu-

ničijom. Meso koje je ključalo u kotlovima za četnike pripalo je umornim i pregladnjelim partizanima. To nije bio neznatan plijen tih dana, kada su partizani s natčovječanskim odricanjem čuvali čistotu svoje zastave pri prolasku kroz te ionako siromašne planinske krajeve.

Nakon dugotrajnih borbi sa crnogorskim četnicima, oko Zabljaka, u Dobrom Polju i Studenoj, Prvi bataljon se krenuo svojoj matici, da se ponovo pripoji 1. proleterskoj. Pokret za obezbjeđenje prelaska pruge kod Konjica pretvoren je u prvo oslobođenje tog saobraćajnog čvora kada su bataljoni 1. brigade uništili desetinu lokomotiva i zaplijenili ogroman materijal. Učešćem u oslobođenju Sćita, Duvna i Livna i napadom na Bugojno još je uvećan broj borbi i pobjeda 1. bataljona.

Poslije oštre borbe na Cincaru, na bataljonskoj konferenciji sumirano je vojno iskustvo iz tog okršaja u kome smo izgubili šest boraca. Neko je ustao i posredno prebacio štabu bataljona za prevelike gubitke u toj borbi. Komandantu je teško pala ta kritika. Ali sabrao se i mirno dokazao da bi svako povlačenje iz te situacije bilo plaćeno još većim gubicima.

Oslobođenje Konjica i Livna s minimalnim gubicima sa naše strane još jednom su pokazali darovitost tog komandanta, poslije čega mu Vrhovni štab povjerava novu dužnost — komandu nad 1. dalmatinskom brigadom. Kasniji, takođe proslavljeni komandanti 1. bataljona: Savo Burić, Savo Mašković. Vojo Abramović, samo su mogli da se nadovežu na iskustvo svog prvog komandanta, da to iskustvo primijene na nove situacije.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi Pero je postavljen za komandanta 3. divizije.

U borbama ispred Nevesinja 1943. godine bio je teško ranjen iz avionskog mitraljeza.

Za vrijeme hirurške intervencije izdao je posljednje naređenje svojoj diviziji: juriš za oslobođenje Nevesinja.

Posljednji bljesak njegovih moralnih i vojničkih osobina, koje su ga učinile udžbenički potpunim likom komandanta iz naše revolucije.

Radon]a VEŠOVIĆ

PARTIJSKI RAD U 1. BATALJONU

(Od formiranja do septembra 1942)

D

•D ataljon se našao okupljen prvi put 22. decembra 1941. godine, na maršu za izvršenje prvog borbenog zadatka. Pošli smo od Rudog prema istočnoj Bosni, u sastavu Pive proleTERSKE brigade, ali sa samostalnim zadacima. Sljedećih dvadesetak dana, zbog neprestanih pokreta i oružanih čarkanja, nismo bili u mogućnosti, a nismo još ni imali nikakvih uputstava, da formiramo partijsko rukovodstvo bataljona i počnemo organizovan partijsko-politički rad. Članovi Partije se još nisu međusobno ni poznavali, naročito ne oni iz Komske čete s partijcima iz starog Lovćenskog bataljona. Poznavali su se samo studenti, sa zajedničkog revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu.

Funkcija zamjenika političkog komesara bila je još neodređena, zato je baš njega štab bataljona obavezao da se brine o odjeći i obući boraca, o prostirci, smještaju i slično.

Sredinom januara 1942. dobili smo pismo CK KPJ o organizaciji i zadacima partijskih organizacija u vojnim jedinicama. Nedjelju dana smo se zadržali na prostori u nedaleko od Vareša, te smo bili u mogućnosti da pismo odmah sprovedemo u život i da započnemo organizovan partijsko-politički rad u bataljonu.

U pismu je, pored ostalog, stajalo:

»... Treba odmah sprovesti do kraja izgradnju partijske organizacije u bataljonima. Partijci u jednoj četi sačinjavaju četnu ćeliju, osnovnu partijsku organizaciju. Ćetna ćelija ne održava direktne veze s partijskim komitetima na terenu, nego posredno preko partijskog biroa bataljona. Taj biro biraju ćetne ćelije preko svojih delegata. Partijski biro u bataljonu rukovodi partijskim radom u bataljonu ...«

I dalje:

»Pored predavanja iz teorije Partije i objašnjavanja osnovnih organizacionih principa lenjinističke partije, objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug, nosilac optimizma, bórac protiv panikerstva, kukavičluka i malodušnosti, uvijek spreman za izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primjerima iz života naših, sovjetskih i drugih partizana.

Kao teme koje treba da proučite u ćelijama predlažu vam se sledeće:

- Partija i narodnooslobodilačka borba (vodeća uloga Partije);
- Partija i nacionalno pitanje Jugoslavije;
- Odnos KPJ prema buržoaskim partijama ...

Kao dalje teme za proučavanje u ćelijama, četama, kao i u narodu, predlažu vam se sledeće:

- 1) O stvaranju Jugoslavije
 - a) Versajski mir,
 - b) Suština velikosrpske politike,
 - c) Položaj porobljenih naroda u Jugoslaviji i stav KPJ prema nacionalnom pitanju,
 - d) Narodnofrontovska politika Jugoslavije,
 - e) Stav KPJ prema ratu, 27. mart i kapitulacija,
 - f) Karakter rata i značaj pakta sa SSSR o prijateljstvu i nenapadanju;
- 2) Drugi imperijalistički rat
 - a) Karakter rata,
 - b) SSSR i imperijalistički rat,
 - c) Pretvaranje imperijalističkog rata u oslobodilački stupanjem SSSR na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda.
- 3) O SSSR
 - a) 1905. i 1917. godina,
 - b) Spoljna politika SSSR,
 - c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR,
 - d) Ustav SSSR,
 - e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba,
 - f) Život seljaka u SSSR,
 - g) Zene u SSSR,
 - h) SSSR kao bratstvo naroda.«

Tih dana je održana partijska konferencija bataljona, kojoj su prisustvovali delegati četnih osnovnih organizacija (ćelija). Na njoj su razmotreni i utvrđeni partijsko-politički zadaci koji stoje pred partijskom organizacijom i bataljonom i izabran partijski biro bataljona u sastavu: Jovo Kapičić, Risto

Lekić, Đuro Lončarević, Zivko Živković i Vlado Šćekić (sekretar). Bile su zastupljene sve čete i štab bataljona. Od te konferencije pa dalje partijsko-politički rad u bataljonu i politički rad bataljona na terenima na kojima se borio i kojima je prolazio razvijali su se sistematski i, sa većim ili manjim intenzitetom, neprekidno.

U bataljonu, koji je brojao oko 180 boraca, bilo je 73 člana Partije, 6 kandidata i 32 člana Skoja. I ostali su, bez sumnje, bili vrlo bliski Partiji i spremni da za nju polože svoje živote.

Ali kriterijum Partije bio je vrlo strog. To se može vidjeti i na primjeru pokojnog Pera Četkovića, komandanta našeg bataljona. On je za komandanta došao upravo zbog provjerene hrabrosti u dotadašnjim borbama, posebno na Pljevljima, zbog umješnog rukovođenja bataljonom, zbog potvrđene odanosti zemlji i narodu. Ali bio je oficir stare jugoslovenske vojske.

Razmatrali smo njegov prijem u Partiju. Primili smo ga. No odluka o tome nije tako lako i brzo donesena. Bili smo strogi. U ovom slučaju i previše. Pero je bio komandant visoke vrijednosti. Njegove su zasluge velike za uspjehe bataljona, kako u oružanim borbama tako i u vojnom vaspitanju njegovih kadrova. Od njega su se ljudi mogli učiti i ličnoj i komandantskoj hrabrosti, i upornosti i dosljednosti, i žilavosti i izdržljivosti u naporima i teškoćama, i neumornoj brizi o borcima: o njihovoj ishrani, smještaju, odjeći. On je na zadatku prema ljudima bio strog u zahtjevima. Ali je prema sebi bio najstroži. Mi često to nismo mogli dokraja razumjeti.

U bataljonu je bilo ne malo onih koji su poginuli smrću heroja i, smatrajući sebe komunistima, odnijeli sa sobom najdublju želju da budu članovi KPJ.

Među članovima Partije u bataljonu bilo je i starih partijaca, robijaša, iskusnih ilegalnih radnika i dugogodišnjih revolucionara. Od njih su 32 primljena u Partiju do 1940. godine; 28 su bili intelektualci, pretežno studenti Beogradskog univerziteta, ostali — radnici i seljaci. Dakle, u partijskoj organizaciji se našlo dovoljno revolucionarnog iskustva iz ilegalnih borbi naše partije, iz masovnih borbi radnika i seljaka Crne Gore, iz žestokih borbi radnika i studenata Beograda, bilo je dovoljno političkog i teorijskog poznavanja klasne borbe proletarijata. Dakle, svi uslovi da se organizuje i uporno sprovodi sistematski partijsko-politički i teorijski rad na vaspitanju partijskog članstva i svih boraca bataljona.

Rad partijske organizacije obuhvatao je tri oblasti:
rad u partijskim organizacijama — praktički i teorijski;

rad u bataljonu — praktički, teorijski, kulturno prosvjetni, vojnostručni i drugi;

politički rad u narodu.

Partijski sastanci osnovnih organizacija održavani su, po pravilu, dva puta nedjeljno, a katkad i češće. Na jednom od njih se raspravljalo o praktičkim tekućim svakidašnjim problemima iz života i rada jedinice, a na drugom o pitanjima teorijskog karaktera, upravnim pitanjima iz oblasti marksizma — lenjinizma za koja se smatralo da ih članovi Partije obavezno moraju znati. Jednom prilikom smo odlučili zbog potrebe življeg i većeg teorijskog rada s članovima Partije, da na jedan praktički sastanak dođu dva teorijska.

Koji su to problemi i pitanja kojima se bavila i koje je rešavala partijska organizacija?

Na sastancima s dnevnim redom iz života, iz žive prakse jedinice razmatrao se rad komunista u bataljonu i narodu prema određenim sektorima i zaduženjima. Razumije se, tu su kritika i samokritika imale presudnu ulogu. Uostalom potpunija predstava o tim, nazovimo ih uslovno — praktičkim sastancima može se steći na osnovu jednog ondašnjeg izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona:

»Razgovori na praktičnim sastancima kreću se o onim pitanjima koja su konkretno tada aktuelna i koja se postavljaju pred ćelijama. Jedan opšti dnevni red tih sastanaka izgledao bi ovako:

- 1) nova obavještenja, direktive i drugo u tom smislu;
- 2) organizaciona pitanja: kadrovi, kandidati i drugo;
- 3) izvještaji po sektorima: a) Skoj, b) politički rad,
- c) kulturni rad i drugo;
- 4) kritika i samokritika i vaspitanje u tom duhu;
- 5) eventualije.

Ovo nije šablon našega rada: dnevni red zavisi od konkretnih pitanja i prilika života i rada.«

Sličnog karaktera su bile konferencije u četama i bataljonu. Na njima su tretirana ona unutrašnja pitanja čete (bataljona) koja su bila od interesa za kolektiv, na primjer: o moralnom liku borca, o odnosima u kolektivu, o odnosima prema narodu i slično.

Sastanci teorijskog karaktera su održavani jedanput nedjeljno ili češće. Kako je već rečeno, na njima su izučavana marksistička nauka i teorija i njihova primjena. Osim onih tema koje su date u pismu CK KPJ, proučavale su se teme o nacionalnom i seljačkom pitanju i ciklusi tema o razvitku društva, o razvitku radničkog pokreta, o državi, revoluciji i diktaturi proletarijata itd.

Ovi sastanci sa veoma visokim teorijskim nivoom prethodili su sličnim po četama. U stvari, na njima se provjeravalo i dopunjavalo znanje da bi se ono bolje, lakše i popularnije moglo preneti na četetu.

Osnovni materijal za teorijsku obradu tema i ciklusa bili su »Osnovi lenjinizma« i »Istorija SKP(b)«. Ali, valja naglasiti, kao crvena nit u obradi svih tema provlačila su se pitanja iz istorije naše partije, njene revolucionarne borbe u staroj Jugoslaviji i njene politike u narodnooslobodilačkom ratu. Razumije se, na osnovu svega toga određivali su se i formulisali naši neposredni zadaci.

Teorijski rad u partijskim organizacijama je bio tako živ da je partijski rukovodilac 1. proleterske brigade jednom prilikom upozorio da »postoji opasnost da se ta organizacija ne pretvori od rukovodstva u neku teorijsko-prosvjetnu komunističku školu. Međutim u onim uslovima takva opasnost nije mnogo prijetila partijskoj organizaciji. To je bilo samo intenzivno učenje ljudi željnih znanja, ljudi koji su se svakodnevno borili, marševali, trpjeli, krvarili i spremali za nove i duge borbe. Teorijski rad je bila dužnost komunista za koju se, ako nije ispunjavana, odgovaralo pred partijskom organizacijom.

A onda se sve to prenosilo na čete, na bataljon. U izvještaju sekretara partijskog biroa bataljona iz tog perioda stoji:

»Rad naših ćelija u četama i bataljonu je zadovoljavajući. On se kreće na: političko-kulturnom, teorijskom i vojnostručnom polju. Pod iole mogućnim prilikama, svakoga dana se održavaju četne konferencije, na kojima se obrađuju raznovrsna pitanja. Ja ću samo iznijeti bilans takvog rada za nedjelju dana našeg boravka u selu Vlaholju kod Kaliriovika. Svakoga dana bile su četne konferencije; na njima su proučavana ova pitanja (ona su prethodno proučena na partijskim sastancima): razvitak društva, Crvena armija, ustrojstvo Crvene armije i njeno naoružanje. Sunčev sistem, kolhozi i poljoprivreda u SSSR, i drugi čitav materijal koji smo dobijali; počelo je i proučavanje »Istorije SKP(b)«.

I dalje:

»U četama su obrazovane grupe koje imaju zadatak da prouče pojedine oblasti iz poznavanja društva i prirode, na primer: grupa geografije, grupa medicine, grupa za proučavanje pitanja marksizma-lenjinizma i tako dalje.

"U svim četama pokrenuti su listovi. Prvi brojevi četnih listova »Crvenoarmejac« i »Sloboda« pobudili su veliku pažnju i interesovanje kod svih vojnika«.

Često su se održavale priredbe — »programatska sijela« bataljona, kako su se one zvale — koje su imale kulturno-zabavni karakter. Na njima su se izvodili skečevi, recitacije, pjesme i drugo. To su bile omiljene zabave u časovima predaha.

Tom djelatnošću u oblasti opšteg obrazovanja i prosvjetovanja, kao i zabavnim životom, rukovodili su kulturno-prosvjetni odbori uz pomoć i podršku partijskog biroa bataljona. U odbore su birani, pored političkih komesara, ljudi koji su za ta pitanja imali znanja, smisla i volje.

Vojnostručni rad je obuhvatao neku vrstu vojne obuke u vještini ratovanja i »vojniziranje« bataljona.

»Obradena su i mnoga pitanja vojnog karaktera, na primjer: noćni napadi, dejstvo automatskih oruđa i drugo« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Često su četne i bataljonske konferencije bile namijenjene pripremi za akciju koja je predstojala ili analizi akcije koja je izvedena. To su bile analize organizovane u cilju izvlačenja iskustava da bi se bolje ratovalo; sem toga, predmet konferencije moglo je biti (i bilo je vrlo često!) držanje pojedinaca u protekloj akciji. Ako se neko na takvoj konferenciji kritikovao zbog slabog držanja u protekloj borbi, onda je to za njega bila najteža mogućna kazna. Tu se nisu štedjele ni starješine, samo ako su zaslužile kritiku. Međutim nije neskromno reći da je starješinski sastav bataljona bio zaista primjeren kad su bile u pitanju oružane akcije.

Posebno treba reći o odgovornom zadatku koji je bataljon dobio u odnosu na Durmitorski omladinski bataljon, koji nam je jedno vrijeme, u proljeće 1942. godine, odlukom Vrhovnog štaba bio stavljen pod komandu u cilju njegovog vojno-političkog osposobljavanja, a zatim i zajedničkih borbenih dejstava. U vrijeme priprema za dejstva koja su stajala pred nama, sa tim bataljonom se partijsko-politički, vojnostručni i kulturno-prosvjetni rad izvodio planski i prije i poslije podne. Na njegovo ljudstvo smo prenosili borbena i politička iskustva, naše stečeno znanje. A borbe koje smo poslije toga vodili pokazale su da je naš rad urodio plodom. Ti omladinci su se pokazali odlično u svakom pogledu, tako da su kasnije ostali u sastavu bataljona.

U životu 1. bataljona, treba istaći, važno mjesto je imala organizacija Skoja. Poput partijske organizacije, ona je pripremala svoje članove da budu dostojni Skoja i povjerenja Partije. Tamo su se mladi ljudi učili da postanu članovi Partije. Skojevska organizacija je bila snažna poluga u opštem vaspitanju sastava bataljona.

»Njihov rad ide uporedo s radom partijske organizacije i malo za njim zaostaje. Skojevci se osjećaju odgovornim pred svojom organizacijom isto kao članovi Partije. Odanost, požrtvovanost i disciplina kod velikog broja skojevac ne izostaju iza tih osobina članova Partije« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Političko-teorijski rad u bataljonu bio je u isto vrijeme odlična priprema za politički rad bataljona na terenu, u narodu. Taj rad su partijske organizacije takođe postavljale planski: odabirala su se aktualna pitanja, organizovale »političke ekipe«, postavljali određeni zadaci. Rad se sastojao u održavanju zborova, konferencija, priredaba; obuhvatao je rad sa omladinom, rad sa ženama, organizaciju i pomoć narodnoj vlasti, pomoć partijskoj organizaciji ako je postojala na terenu, itd. Djelovanje u narodu — bila je stalna dužnost bataljona. Kako se to shvatalo, vidi se i iz jednog pisma komesara I. proleterske brigade bataljonima:

- »Iz dosadašnjeg iskustva stečenog na ovom terenu vidi se
- da je težište našega rada na ovome terenu više političko nego vojno i zato naši odgovorni drugovi treba tome pitanju da svuda poklanjaju *punu pažnju*... *Naša brigada ostaje sutra čitav dan* (podvukao V. Š.) na ovoj prostoriji. Da li ćemo dalje ostati ovdje — to za sada ne znamo. Ali ovo vrijeme treba iskoristiti kako za politički rad unutar samih jedinica tako i u političkom radu i organizovanju narodne vlasti na terenu. Za taj rad treba mobilisati što više političkih radnika i ostalih partijaca. Treba drugove tako rasporediti da u toku sutrašnjeg dana sva sela budu obuhvaćena.«

Ekipe komunista iz našeg bataljona su, na primjer, za nedjelju dana kod Vareša održale konferencije u preko tridesetak sela. Njima je prisustvovalo oko tri hiljade lica. To su bila srpska i muslimanska sela. U tim danima previranja i kolebanja masa, u danima mržnje i obračunavanja između Srba i muslimana — to je, bez sumnje, imalo pozitivnog uticaja.

U okolini Goražda jedna od tih ekipa za petnaestak dana je obišla 48 sela i izvršila zadatak oko formiranja narodno-oslobodilačkih odbora u njima.

Nama je još i danas u živom sjećanju i ostaće nezaboran onaj prijateljski, topli odnos naroda prema našem bataljonu. A taj odnos, baš takav, proistekao je, prije svega, iz držanja i rada naših boraca. Iz sela oko Kalinovika, iz Foče i Goražda i sela oko njih bili smo ispraćeni sa suzama. Za nama su ostajala duboka politička i lična prijateljstva, koja su i jedne i druge vezivala i obavezivala. Imali smo prilike da nas tokom rata borbeni put opet dovede u krajeve u kojima smo već jedanput bili i da se sretnemo s poznanicima. Dočekivali su nas kao stare prijatelje, željno i srdačno. Bataljon je zaista svuda i za najkraće vrijeme ostavljao snažan politički uticaj.

Da bi uspješno rukovodio tako bogatim političkim životom bataljona, partijski biro se vrlo često sastojao, a po nekad, ako je to situacija zahtijevala, i svakodnevno je bio na okupu. No sastanci partijskog biroa, kao i osnovnih organizacija, nisu

se uvijek mogli održati po utvrđenom redu. Dešavalo se da za to nije bilo nikakvih mogućnosti. To tim prije važi za sprovođenje ideološko-političkog rada u bataljonu. Ali je zato, čim su stvoreni iole povoljni uslovi, taj rad bio vrlo intenzivan, tako se nadoknadilo izgubljeno vrijeme. Izuzetno situacije u kojima je partijsko-politički rad izostao bile su, na primjer, teški igmanski marš, neprestane borbe s četnicima na Sinjajevini, veliki marš bataljona preko Zelengore i Treskavice u trećoj ofanzivi i slično. No i u tim višednevnim, često natčovječanskim naporima i borbama, kad je bilo hladno, kad smo bili gladni, neispavani, iscrpeni — kad su se mogli vidjeti i rezultati partijskog i političkog rada — nalazilo se ipak vremena za izvjestan vaspitno-politički rad, naročito ako se za to ukazala preka potreba.

Kroz sve to je bataljon rastao i jačao. Kroz sve to se razvijalo prijateljstvo i veliko borbena drugarstvo. Razvijali su se međusobna ljubav i povjerenje, potvrđivani na djelu. Ginuo je drug za ranjenog druga. Dijelio se posljednji zalogaj. Bataljon je postao jedna porodica. Atmosfera u njemu je bila ozbiljna i radna kad treba, puna humora i šale odmah poslije toga, uvijek iskrena i vedra. Ponajviše je to bila atmosfera mladosti i vitalnosti — ona što bodri i otvara perspektive.

Nekoliko dana u popaljenom srpskom selu Malovanu, gdje su ustaše poubijale i poklale sve što su u njemu zatekle, 3. kragujevački i 1. crnogorski bataljon organizovali su zajednički politički, teorijski i kulturno-zabavni rad. To su bile konferencije bataljona, predavanja i diskusije, kulturno-zabavne priredbe i si. Razvilo se drugarstvo među bataljonima, nazvano »malovanski duh«. Inače, borci ova dva bataljona su uvijek željeli da su jedni pored drugih i u borbi i na odmorima.

Iz Malovana, krajem avgusta 1942. godine, dvanaest partijskih delegata iz bataljona pošlo je na prvu brigadnu partijsku konferenciju u Livno. Na toj konferenciji su sumirani rezultati partijsko-političkog rada u 1. proleterskoj brigadi. Partijska organizacija 1. bataljona je izašla na konferenciju sa bogatim rezultatima svoga rada. U diskusiji su učestvovali mnogi delegati, a među njima Koča, Fića, Plavi, Španac i dr. Poslije toga su doneseni zaključci iz kojih su proisticali zadaci za budući rad partijskih organizacija. Konferencija je postavila »kao jedan od najvažnijih zadataka organizacije teorijsku izgradnju«. (Iz izvještaja partijskog rukovodstva 1. proleterske brigade upućenog CK KPJ.)

Odmah poslije brigadne konferencije, septembra 1942. većina članova štaba bataljona — komandant, politički komesar, sekretar partijskog biroa bataljona — odlaze u druge jedinice, na nove dužnosti. U vezi s tim nastaju izmjene i u partijskom

birou i u osnovnim organizacijama. U to vrijeme je u bataljonu bilo oko 100 članova Partije, 14 kandidata i 78 članova Skoja. Dajući karakteristike bataljonskim partijskim organizacijama u svom izvještaju CK KPJ od 2. septembra 1942, partijski rukovodilac 1. proleterske brigade je za partijsku organizaciju 1. bataljona napisao sljedeće:

»Ovo je organizacija na najvišem stepenu, sa najviše iskustva. Raniji biro je uživao pun autoritet i u Partiji i u bataljonu. Odnos štaba i Partije bio je pravilan. Sada je biro potpuno nov, jer su raniji članovi povučeni na rad u druge brigade, no novo rukovodstvo izgleda da će se dobro razvijati — sve su mlađi drugovi (dva seljaka, ostalo intelektualci)«.

Taj period od 8 do 9 mjeseci, u onakvim uslovima i sa onakvim radom, značio je više za vaspitanje i formiranje ljudi nego godine i godine mirnodopskog života. U njemu su brzo izrastali heroji, vojni rukovodioci, politički radnici. I mnogi su od njih, kao takvi, ginuli; drugi odlazili na nove dužnosti. Bataljon se popunjavao novim borcima iz Dalmacije i Bosanske krajine, a kasnije i iz drugih krajeva Jugoslavije. Oni su, opet, u bataljonskoj školi izrastali u heroje i rukovodioce i činili 1. bataljon uvijek dostojnim veličine 1. proleterske.

Vlado ŠČEKIĆ

VEZA SA NARODOM

Narodnooslobodilačka vojska bila je ne samo faktor oružane borbe i stvaralac slobodnih teritorija na čijem su tlu nicali i razvijale se revolucionarne institucije, već i nosilac idejnosti samim tim što je, rukovođena Komunističkom partijom Jugoslavije, uz svoju vojnu silu, nosila i razvijala i snagu teorije novih revolucionarnih promena. Kroz oružanu borbu protiv neprijatelja i široku aktivnost za opredeljenje narednih masa za ciljeve te borbe stvarala se čvrsta veza između naroda i vojske koja je omogućavala rešenje najkrupnijih pitanja narodnooslobodilačkog rata.

U sklopu tih zbivanja 1. proleterska brigada je bila izuzetno važan faktor. Stvorena prva, sa višim oblikom vojne organizacije, sa kvalitetnim kadrovima, sa iskustvom koje je brzo raslo, ona je trasirala glavne djelatnosti, ispunjavajući zadatke, dajući primjer i postižući rezultate značajne za vođenje rata i za ratnu vojnu i političku istoriju naše zemlje. Prilike u doba njenog formiranja zahtijevale su ne samo borbene akcije već i organizovan politički rad na terenu. U raznim periodima rata, a naročito u početku, ova brigada je brzo mijenjala teritorije, pri čemu su njene jedinice, bataljoni, čete pa i pojedinci igrali ulogu istaknutih političkih radnika. U skladu sa ujednačenosti njenih jedinica, organizovanog vojnog i političkog života, izmjene iskustava među jedinicama, politička aktivnost pojedinih dijelova brigade vezivala se za cjelinu, za djelatnost 1. proleterske. Vojna i politička aktivnost njenih manjih i većih jedinica, bližih ili daljih dijelova, nosila je snagu brigade, za nju se vezivala i u njeno ime postojala. Na to se mislilo od samog formiranja brigade. Stoga se već u prvim danima njenog postojanja formira u partijskim organizacijama posebna linija rada za široko područje djelatnosti na ovom polju u koju se uključuju cjelina i pojedinci pod imenom *Veza s narodom*.

Od samog početka borbe trebalo je rješavati mnoge nabitno važne zadatke na liniji vojska — narod. Pa i naša W

gada je, kao i ostale jedinice NOV i POJ, na prvom mjestu morala sprečavati bratoubilačku borbu koju je okupator izazvao i raspirivao a čiji su korijeni izvirali iz temelja stare Jugoslavije. I ne samo sprečavala ovu borbu, već stvarala i nacionalno jedinstvo *bez koga se nije mogla* zamisliti ni uspješna borba protiv okupatora niti nova Jugoslavija. Brigada je bila realna snaga da vrši ovu plemenitu i neophodnu misiju. Bratstvo naših naroda u oružju, u zajedničkim patnjama, u prolivenoj krvi i grobovima, u radosti pobjeda — u slobodi postalo je sveopšta krilatica moćna da mobilise, da hrabri, da ponese i u borbi i u miru. Teško bi se mogla zamisliti pobedonosna narodnooslobodilačka borba protiv moćne sile okupatora da ovo jedinstvo nije bilo postignuto i da nije bilo dovoljno čvrsto da izdrži i najteže probe i najmučnija iskušenja. Svesni toga i borci 1. proleterske brigade radili su u narodu marljivo i predano. Oni su govorili, objašnjavali, ubjeđivali. Više od toga, oni su štiti, svjetili i pomagali. I više od toga, oni su se borili, umirali i sijali svoje kosti nesebično i neustrašivo po mjestima znanim i nezanim širom zemlje. Prirodno je da se u ovim ratnim žrtvama i požrtvovanju našao onaj element koji naše ljude emocionalno međusobno vezuje kao što se u poratnoj izgradnji našao onaj cement koji je te iste ljude vezao zajednicom najviših interesa. Ta tekovina narodnooslobodilačke borbe bila je istovremeno i ogromna snaga same borbe i neizmerno važna pobjeda izvojevana u ratu. Ona ostaje ne samo fakt istorije, već osnova današnjice i imperativ budućnosti.

Veliki zadatak tokom rata bio je i izgradnja narodn3 vlasti, od njenih samih početaka. Mada su postojale idejne koncepcije o oblicima i karakteru vlasti, bilo je neophodno da se one oživotvore i provjere u praksi. I naša brigada je stvarala slobodnu teritoriju na kojoj se nova vlast uspostavljala i učvršćivala. Prve klice nove vlasti pokazivale su osnovne socijalne, ekonomske i političke težnje naroda i usmjeravale su političku orijentaciju *naroda na* izgradnju takve vlasti. Aktivnošću narodne vlasti i brigada je snažena i brojno jačana. Dolazili su « novi borci i obnavljali proriječene redove.

Uspostavljanjem narodne vlasti određuju se i ciljevi Narodnooslobodilačke vojske. Nije dovoljno samo uništavati okupatora, oslobađati zemlju. Svaki borac morao je znati smisao i ciljeve borbe da bi ih kao pripadnik 1. proleterske mogao tumačiti. Borci brigade su bili ne samo vojnički zaštitnici nove vlasti, već i stvarni inicijatori i propagatori na idejnom i političkom planu. Korišćeni su i najkraći časovi zatišja i predasi u maršu da se kroz masovan rad u narodu osnivaju, unapređuju ili učvršćuju narodnooslobodilački odbori na novim teritorijama i pod različitim uslovima.

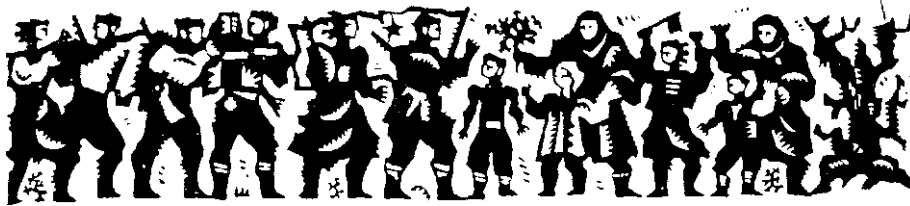
Rat je zaoštrio suprotnosti koje su u staroj Jugoslaviji postojale. Zaostala, nerazvijena zemlja, prevarena od stare vlasti, međusobno zavađena od strane okupatora trpjela je i krvarila još više zaoštavajući unutrašnja protivurečja i razlike. Narodnooslobodilački rat unosi nove elemente u ovo stanje. To je period snažnog pokreta masa u traženju puteva izlaska iz stvorenih okolnosti. Zato su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i bataljoni 1. proleterske odigrali važnu ulogu na buđenju nacionalne svijesti kod naroda, u razvijanju saznanja o neophodnosti borbe na kulturnom i prosvjetnom planu.

Ratne godine imale su ogroman uticaj na shvatanja, ocjenjivanja i usvajanja pozicija neophodnih za orijentaciju masa. Kroz boračke jedinice brigade prolazili su mnogi ljudi gdje su se vaspitavali i sticali viši nivo političke i kulturne naobrazbe. Isti ovi borci vršili su sličnu ulogu na terenu kroz razne forme aktivnosti ostavljajući duboke tragove u prosvjećivanju zaostalih sredina. Kroz NOB brzo su se menjala zastarjela shvatanja i navike, vršena su progresivna kretanja, talasale su se široke narodne mase da bi se sva ta kretanja slivala u jedinstven pokret oslobođenja.

To su neki elementi na kojima se gradila naša ratna istorija, pri čemu je čvrsta veza sa narodom trijumfovala i slila se u zajednički cilj: pobjedu i slobodu.

Budući da je brigada bila ne samo boračka jedinica, već i vrlo jak politički kolektiv, svaka njena jedinica do desetine i svaki borac vaspitavani su od Partije da djeluju kao samostalan politički aktiv i aktivista, u svakoj sredini u kojoj bi se našli. S obzirom na uslove u kojima je djelovala, na česlu odvojenost i najmanjih dijelova na posebnim zadacima, na stalno kretanje kroz sve krajeve Jugoslavije, pa i takve u kojima do njenog dolaska nije bilo uopšte naših jedinica pa ni narodnooslobodilačkog pokreta, značaj takve osposobljenosti svakog borca za politički rad bio je vrlo velik. Zato je uporedo sa nanošenjem vojničkih poraza neprijatelju 1. proleterska predstavljala na svakom novom terenu na kome se našla i udarnu snagu u političkom smislu. Dolazeći u dodir sa drugim našim jedinicama u krajevima kroz koje je prolazila, prenosila je i na njih svoje bogato iskustvo u ovome radu, vršeći tako i na tom polju specijalnu ulogu koja joj je bila namijenjena.

Jovo KAPICIC

SUSRETI S KRAJINOM'

„ROĐACI'

U ustaničkim danima 1941. godine, nošeni jednom mišlju i jednim ciljem, borci su savladivali i na izgled nemoguće prepreke i stizali na zborna mesta revolucije da se stave pod komandu Partije i Tita. Uslovi borbe i zajednički ideali za koje su se borili stvorili su već u prvim postrojenim redovima solidarnost i drugarstvo koje se ničim nije moglo pokolebati. To drugarstvo se učvršćivalo hiljadama niti od prvih dana i prenosilo tokom čitave borbe na nove borce koji su stupali u naše redove.

U prvoj ratnoj jeseni, pred navalom mnogo jačeg neprijatelja, povezani zajedničkim idealima i neraskidljivim drugarstvom, kragujevački proleterci su odstupili prema Sandžaku.

U isto vreme, posle neuspeha na Pljevljima, jedan deo crnogorskih partizana — »Lovčenci« i deo Korskog odreda — uputili su se prema Rudom.

Sa tugom su se osvrtni borci Srbije i Crne Gore na svoja rodna sela i gradove. Njihovu tugu za zavičajem ublažavali su saznanje i radost što idu u susret jedni drugima da zajedno nastave borbu za oslobođenje.

U sumrak, na putu prema Rudom, posle borbe s Talijanima i kn Priboja, kragujevački partizani su došli pred selo Mioče.

nedaleko od Rudog. Kod prvih kuća, na ivici sela, zaustavio ih je poziv: »Stoj, ko ide«. U prvi mah borci su pomislili da je u. iena četnička jedinica, i iz kolone po jedan prestrojili su se x zauzeli borbene položaje. Ali na pitanje: »Ko je tamo?«, odgovoreno im je da su u selu — crnogorski partizani. Približavajući se oprezno, kad su se uverili da nije u pitanju prevara, pojurili su jedni drugima u zagrljaj^

Iako su bili premoreni, proveli su celu noć u pričanju o borbama u Srbiji i Crnoj Gori iz prvih dana ustanka, o doživljajima iz rata i pre rata. Bilo je tu drugova koji su se poznavali još iz Beograda, iz studentskih menzi, sa demonstracija i partijskog rada. Među Crnogorcima je bilo oko dvadesetak drugova koji su po direktivi Partije krenuli iz Beograda u Crnu Goru da pomognu oko organizovanja ustanka. A i među Kragujevcanima je bilo nekoliko drugova koji su po partijskom zadatku, takođe iz Beograda, otišli u svoj kraj uoči ustanka.

Te noći, nekako spontano, pri prvim susretima, kada se borci obraćali jedni drugima, izgovorena je reč — »rođače« I od tada borci ova dva odreda, a samo dva dana kasnije — borci 1. i 3. bataljona 1. proleterske, nisu se drukčije ni oslovljavali.

Reč »rođače« ostala je za sve vreme borbe, u svim susretima, a tako se preživeli borci oslovljavaju i danas. Ta reč i onda i danas mnogo više znači za svakog od njih od imena i prezimena.

Iz sela Mioča pošli su u Rudu ne više borci po imenu i prezimenu iz ova dva odreda, već »rodaci« da, postrojeni jedan pored drugoga pred vrhovnim komandantom, drugom Titom, polože zakletvu i stupe u sastav 1. proleterske.

»Rodaci« 1. crnogorskog bataljona, po naređenju Vrhovnog štaba, pošli su te iste večeri da posednu železničku stanicu Međeđa i obezbede most na Drini, kod uvora reke Lima, za slobodan prolazak Vrhovnog štaba i brigade. Borci 3. kragujevačkog i 4. kraljevačkog bataljona imali su da se obračunaju te iste noći sa ostacima neprijatelja u školi sela Gaočića. Pošto su to i učinili i kod škole sahranili drugove poginule u toj borbi, među njima oca i sina, Miću i Gosu Ratinac, bataljoni su pohitali putem koji su »rodaci« prokrčili. Pohitali su na prelaz preko Drine s plenom od nekoliko desetina pušaka, mitraljeza i bacača i sa oko 150 zarobljenih Talijana u sastav svoje, 1-proleterske brigade, a sa njom — u susret partizanskim odredima istočne Bosne

Uporedo sa razvijanjem ratnog drugarstva i solidarnosti koje se ostvarilo i razvijalo u čitavoj brigadi, posebno se razvijala solidarnost i drugarstvo između 1. crnogorskog i Kragujevačkog bataljona.

Već u prvim okršajima u istočnoj Bosni, prilikom dobivanja zapovesti iz štaba brigade, borci su se interesovali ko im je na levom ili desnom krilu u predstojećoj borbi. Kad bi se saznalo da su »rođaci« jedni pored drugih, nastalo bi opšte veselje. Sto se više rasplamsavala naša borba u istočnoj Bosni, sve je više jačalo drugarstvo između dva »rođačka« bataljona. To je bilo zaista pravo drugarstvo, drugarstvo u borbi. Ono se ispoljavalo, i u predasima, kad je 1. crnogorski mislio o svojim »rođacima« iz Kragujevačkog, i obrnuto.

Glasinačka sela, Podromaniju i Sokolac proleterci su zatekli popaljena, bez krova i bez hleba. Borci 1. proleterske živeli su s narodom i partizanima istočne Bosne na parčetu hleba od ovsenice i malo krompira. Jedino je to narod toga kraja spasio od vatre i pljačke, od palikuća i pljačkaša — Nemaca, ustaša i četnika. I te poslednje zalogaje odvajao je od svojih usta partizanima, da bi se mogli boriti.

Bataljoni su, prema borbenim zadacima, u januaru, odmah po dolasku na taj prostor, poseli položaje prema komunikaciji Olovo — Vareš — Breza, i bili udaljeni jedan od drugog nekih 15—20 kilometara. Jednoga dana, iako je sneg bio do pojasa, bez dogovora su dve patrole pošle iz oba bataljona. I jedna i druga nosile su darove. Prvi crnogorski je zaplenio nekoliko kilograma šećera, i tačno polovinu, brojeći kocku po kocku, poslao je svom »rođaku« 3. bataljonu. U isto vreme, 3. kragujevački je zaplenio, pored oružja i ratne opreme, nešto brašna i pirinča — taman toliko da se podeli obrok jednoj četi u bataljonu. Međutim odlučeno je da se od te količine tačno polovina pošalje svom »rođaku« — 1. bataljonu.

Tako se to nastavljalo iz dana u dan, iz borbe u borbu, i kod boraca oba bataljona to je postalo nepisana obaveza. Nije se moglo desiti, ma koliko prostorno bili udaljeni, da jedni druge zaborave.

Sredinom januara 1942, u najteže vreme, na 1. proletersku i odrede u istočnoj Bosni sručila se neprijateljska ofanziva. Pretila je opasnost da se brigada nađe u obruču.

U toj situaciji bataljoni su, po snegu do pojasa, žurili da izvrše naređenje i da stignu na uzan prostor od nekoliko popaljenih sela koja su tada činila slobodnu partizansku teritoriju u tom delu istočne Bosne. Tu, u jednom selu, Kragujevački bataljon je čekala topla čorba koju su mu pripremili »rođaci«. Ta topla i neslana čorba sa po kojim parčetom mesa, zato što su je spremili »rođaci«, zato što je bila izraz pažnje i drugarstva, bila je slađa od svih đakonija na svetu.

Od 4 časa popodne 27. januara i u toku noći trebalo je preći preko Igmana i stići u sela pod planinom Treskavicom.

Uprkos strašnoj mećavi i oluji, koja se bila nadvila toga dana nad planinom i brigadom, krenulo se na marš. U prethodnicu je određen 1. crnogorski bataljon, a u zaštitnicu 3. kragujevački. Između njih se nalazila kolona sastavljena od 2. i 5. bataljona i brigadnog saniteta. Sposlednji borac, koji je bio na začelju, osvrtao se s vremena na vreme i nije mogao da veruje svojim očima kako odmah, pozadi njega, vetar i mećava zavejavaju trag kolone, koja se u noći žurila svome cilju — planini Igmanu. Sa čela kolone, od borca do borca, šapatom se prenosila poruka: »Rođaci, držite vezu — pazite na ranjenike«. A sa začelja se opet vraćala poruka: »Veza, rođaci, pazite da vas neprijatelj ne iznenadi«.

Negde oko pola noći kolona se našla; na Sarajevskom polju, u neposrednoj blizini aerodroma i nemačkog garnizona u Rajlovcu. Našla se, takođe, i pred mostom na reci Bosni preko koga je trebalo preći. Na zaprepašćenje cele kolone, odjedanput, kao da su rukom odneti, nestali su snežni oblaci nad Sarajevskim poljem. Zasijao je mesec, tako da se videlo kao usred dana. Kao za pakost, pojavila se mesečina baš kada je to najmanje bilo poželjno.

Prethodnica i više od polovine kolone već su bili prešli put i prugu između Semizovca i Sarajeva. Zaštitnica i bolnica spuštale su se niz blage kose i zakoračile su preko pruge. Hladnoća, koja će se te noći pred zoru spustiti do 32 stepena ispod nule, već je bila počela da steže. Dolinom reke Bosne prema Sarajevu začulo se huktanje voza. Izbivši iza krivine, voz je stigao da preseče kolonu na mestu ispred bolnice i da odjuri prema Sarajevu. Zaštitnici i bolnici brigade nije ostalo ništa drugo nego da polegnu po snegu, gledajući osvetljene vagone i u njima putnike kako dremaju ili razgovaraju. Sve što je zaštitnica iskoristila od ovog nepredviđenog slučaja bio je zastoj i predah u tom smelom maršu koji je trajao 27 časova bez odmora.

Kada je voz prošao, zaštitnica i bolnica su se podigle iz snega i, kao da se ništa nije desilo, nastavile put prema mostu na reci Bosni, kuda je otišla glavnina brigade. Uprkos strogo izdatom naređenju da se preko Sarajevskog polja kreće tiho, bez reči, i uprkos tome što se u krugu rajlovačkog aerodroma video stražar kako šeta, borci su počeli naglas da viču: »Veza, veza«. Dozivanje je bilo uzaludno — veze nije bilo. Vreme provedeno u ležanju dok je voz prolazio bilo je dovoljno da se veza negde na čelu bolnice prekine, na nekoj od mnogih snežnih staza koje su napravili meštani između naselja po Sarajevskom polju.

Iz bataljona u zaštitnici odmah je odvojena četa i formirana prethodnica ispred bolnice i tako je nastavljen marš za

glavninom brigade. Svi pokušaji da se patrolama uhvati veza s glavninom ostali su bez uspeha.

Na putu preko Sarajevskog polja, bataljonu i bolnici, sada samostalnoj koloni u maršu i proboju prema Igmanu, isprečio se zaleđeni potok. Borci, ranjenici na konjima i komora prelazili su preko leđa. U jednom trenutku, kad je naišao konj sa sanitetskim materijalom i instrumentima za operacije, led je pukao, i konj se sa svojim tovarom našao u potoku. Nekoliko boraca je odmah zagazilo u vodu do pojasa da spasava sanitetski materijal i instrumente. Uzalud je bila sva njihova požrtvovanost. Konja i instrumente nepovratno su progutali potok i led na njemu. Izlazeći iz vode, borcima se u tren oka zaledilo odelo, tako da su morali pesnicama da ga razbijaju da bi se mogli i dalje kretati.

Sto je noć više odmicala, hladnoća je bila neizdržljivija. Onome koji bi slučajno dotakao golom rukom cev od puške, pri dodiru mu je ostajala na njoj koža sa prstiju i dlanova.

Pred stranu Igmana koja se spušta kao zid prema Iliđi zaštitnica s bolnicom stigla je u zoru. Na prelazu puta koji vodi iz Sarajeva ka Konjicu, ispod same planine, prethodnica je ugledala tri siluete koje su se kretale tamo-amo po snegu. Puna dva sata, na mrazu od 32 stepena ispod nule, čekali su »rođaci« iz prethodnice »rođake« iz zaštitnice da bi uspostavili prekinutu vezu.

Stazom i »stepenicama« koje je u snegu napravila glavna kolona uspinjala se zaštitnica na vrh Igmana. Uz put su pojedini borci počeli da skreću sa staze, da bi legli pod grane jelovih stabala pritisnute snegom. Ležući na snegu, pod jelku, molili su one koji su ih vukli natrag u kolonu da ih ostave tu, u »toploj sobi«, da samo malo odspavaju. Na ubeđivanje drugova da to nije ni kuća ni topla soba, oni su odmahivali glavom i odbijali da se vrate čudeći se onima koji ih vuku natrag, u kolonu, kako ne vide da se puše dimnjaci gore izriad kuća. Kada su ih drugovi na silu dovukli u kolonu i pokrenuli dalje kroz planinu, oni su ih još ubeđivali da se dimnjaci ipak puše i da su stigli u selo. A u selo su stigli, zajedno sa zaštitnicom, tek oko 7 časova uveče provodeći na maršu nezapamćenom u toku celog rata 27 punih časova. Parčad kivanog mesa, spremljena kao suva hrana da se u hodu pojede, ostala su u torbama nepojedena, potpuno smrznuta.

Te noći mraz je izbacio iz stroja više boraca nego i jedna borba koja se dotle vodila s neprijateljem. Preko dve stotine boraca, najviše iz zaštitnice, promrzlo je — mnogi su ostali bez stopala i prstiju na nogama i rukama. Odmah posle marša, u toku noći i sutradan, promrzli su upućivani prema oslobođenoj Foči.

Nemačkim fašistima i ustašama nije ostalo ništa drugo nego da obrazuju nekakve »vojne komisije« koje će po tragovima na Sarajevskom polju i pored same ograde aerodroma na Rajlovcu utvrđivati koliko je partizana prošlo. Naša partijska organizacija iz Sarajeva poslala je preko kurira izveštaj da je neprijatelj »utvrdio« kako se Sarajevskim poljem sa Romanije prebacilo na Igman preko deset hiljada partizana. Toj »proceni« su se svi u brigadi smejali. Iz tog tvrđenja izvukli smo zaključak da su proleter i ovom prilikom neprijatelju uterali strah u kosti. Bilo nas je nešto preko sedam stotina sa bolnicom. Očevidno, neprijatelj je izmišljao izgovore što nas je pustio da mu prođemo ispred nosa. U prvoj polovini marta, kada je proleće počelo da osvaja dolinu Drine krenula su tri bataljona 1. proleterske zajedno sa 2. proleterskom brigadom, preko Goražda sa razvijenim zastavama prema Rogatici, Borikama i Vlasenici, da se obračunaju sa četnicima.

Sa kosa oko Rogatice mogli su se videti bataljoni brigade, kako u borbenom poretku nastupaju. Četnici su tada bežali glavom bez obzira potučeni do nogu, da kod Bratunca i Zvornika ostaci zaplivaju preko Drine pod skut nemačkih fašista. Srpsko i muslimansko stanovništvo bilo je beskrajno zahvalno 1. proleterskoj što tuče pored okupatora i jednu i drugu bandu zlotvora, ustaše i četnike, što sprečava bratoubilačku borbu i bori se za bratstvo i jedinstvo.

Na novooslobođenoj teritoriji Foča — Goražde 1. proleterska je provela dosta vremena ne samo u zalečivanju rana nego i u borbama, a posebno u političkom i kulturno-prosvetnom radu. U gradovima i selima oko Foče našli su se »rođaci« na zajedničkom političkom i kulturno-prosvetnom radu. Održavane su konferencije na kojima se govorilo o bratstvu i jedinstvu. Svakoga dana su izvođene kulturne i sportske priredbe. Obimnim političkim radom je objašnjavano izdajstvo četnika i ustaša i stvorena vera naroda u našu borbu i pobjedu.

Pored ostalog, rezultat uspešnog političkog rada bio je i formiranje fočanske omladinske čete, koja je ušla u sastav 3. kragujevačkog bataljona. Nije prošlo ni nedelju dana od stupanja u redove 1. proleterske, a fočanski omladinci su već s punim pravom nazivali borce 1. crnogorskog bataljona — »rođacima«. Iako niko od njih nije imao više od osamnaest godina, iako sem Foče i njene bliže okoline neki nisu videli nijedan kraj naše zemlje, a pogotovu ne Kragujevac, oni su se takođe, za kratko vreme, ponašali kao i svi Kragujevčani. Raspitivali su se o Srbiji i Kragujevcu, znali su ubrzo sve palilulske sokake Kragujevca i svaku kuću Stare kolonije i Pivare i u tim ulicama kuću svakog borca iz svog bataljona.

f

Prvih dana jula 1942. četiri brigade, među njima i 1. proletarska, s Vrhovnim štabom, izbile su sa masiva Zelengore i Treskavice na Ivan-sedlo i u dolinu Neretve kod Konjica. Čitava dužina pruge Konjic — Sarajevo i sve železničke stanice bile su razrušene za jednu noć. Mnoge kompozicije koje su se zatekle na pruzi ili u stanicama bile su zapaljene i uništene. Iz jelovih i borovih šuma Durmitora i Zelengore, gde se živelo na parčetu mesa, a u Foči na kruškovom i ovsenom hlebu bez trunke soli, osvanule su brigade u dolini Neretve, u kraju u kojem su već počele da zru. trešnje.

Oslobodivši tom prilikom veliki prostor, sve tamo do Prozora i Rame, razmeštali su se bataljoni po oslobođenim selima da predahnu. »Rođaci« su se smestili u dva obližnja sela — Bale i Trešnjevicu kod Konjica. Štab našeg bataljona je kupio od seljaka rod sa šest stabala trešanja i poručio »rođacima« da dođu na gozbu — da imaju pravo na tri stabla. Pedesetak boraca koji su se popeli na trešnje da ih oberu šalilo se na račun onih koji su ostali ispod trešanja bacajući po gdekoje zrno s rečima: »Mnogo vam je i toliko kad čekate okrunjeno!«

U jeku gošćenja trešnjama i šala na račun berača da će pojesti celu bataljonsku kasu, da će se prejesti i da će im pozliti stiglo je naređenje štaba brigade da naši bataljoni sledeće noći napadnu Konjic i da ga oslobode. Prvi i naš bataljon bili su raspoređeni jedan pored drugog.

Počele su pripreme za napad. U toku dana minerska grupa 3. kragujevačkog bataljona izvršila je naređenje štaba i digla u vazduh železnički vijadukt kod Lukača, ispod Ivan-Sedla. Preko ogromne provalije vijadukt je izgrađen tako' da se jedan njegov krak oslanjao na izlaz iz jednog tunela, a drugi na ulaz u drugi tunel. Sa rušenjem ovog objekta potpuno[^] je onemogućeno neprijateljevim snagama da iz Sarajeva prodrir-železničkom prugom prema Konjicu. Zaposedanjem i rušenjem prugIT od Konjica prema Ostrošcu i Jablanici neprijatelju je i sa te strane bilo onemogućeno da pritekne u pomoć odsečenom garnizonu.

Tačno u 22 časa trebalo je da usledi napad na grad. Svi bataljoni su u prvi mrak bili krenuli na polazne položaje kada su ih stigli kuriri s novim naređenjem štaba brigade, u kome je pisalo da se odlaže napad zbog toga što je u Konjicu veliki garnizon od oko tri hiljade Nemaca, domobrana, ustaša i četnika.

Izvršavajući ovo naređenje, bataljoni su se vratili u svoje bivake. Sutradan su se svi borci obradovali kad su čuli da će se napad izvršiti po istom rasporedu kakav je već dat u prvom naređenju.

Prvi i 3. bataljon su hitali da stignu na vreme. Njihov je zadatak bio da napadnu Konjic sa one strane Neretve na kojoj

se nalaze železnička stanica i kasarna. Hitali su, takođe, i drugi bataljoni. Njihov je zadatak bio da pregaze Neretvu i da sa druge strane reke napadaju neprijatelja.

I ove noći jurili su kuriri samo njima poznatim stazama iz štaba brigade da obaveste bataljone da se ponovo odustalo od napada. Oni su uspeali da stignu i obaveste sve bataljone, izuzev dva »rođačka«.

Ne sluteći i ne znajući ništa o izmenjenoj zapovesti, »rođaci« su udarili u 10 časova noću na Konjic — 3. kragujevački na kasarnu, a 1. crnogorski na železničku stanicu, s tim što su zajednički zahvatili deo grada oko kasarne i stanice.

Na glavnoj ulici Konjica, tek u zoru, kuriri štaba brigade su predali »rođacima« naređenje iz kojega su saznah da se odustalo od napada. U stvari, oni su stigli da predadu naređenje u vreme kada su dva »rođačka« bataljona uspela da zauzmu polovinu grada sa kasarnom i železničkom stanicom.

Sa dolaskom kurira razjasnila se i zagonetka koja je celu noć mučila štabove bataljona. U toku napada, a naročito posle zauzimanja kasarne i stanice, to jest ključnih objekata neprijateljeve odbrane, bilo je čudno zašto neprijatelj koncentriše svu vatru protiv 1. i 3. bataljona. Kada su kuriri došli, »rođaci« su saznali da su ostali bataljoni vraćeni pre početka napada, i da na kosama iznad grada, s druge strane reke, nije bilo naših snaga. Zato se neprijatelj suprotstavljao svim snagama i sredstvima samo »rođačkim« bataljonima, koji su ipak uspeali da slome njegov otpor i izvojuju krupnu pobedu.

U situaciji u kakvoj su se zatekli, štabovi 1. i 3. bataljona su odlučili da se ne povlače. Nezavisno jedan od drugog, na dva parčeta hartije doslovce su ispisali i poslali štabu brigade po kuririma ovakvu poruku: »Iz ovog dela grada koji smo zauzeli ne izlazimo do sledeće noći«.

Kada su ostali bataljoni saznah da 1. i 3. bataljon vode borbu u Konjicu, odmah su pohnali da im pomognu. U međuvremenu »rođaci« su već bili prebacili preko reke, iznad Konjica, četu komandira Mome Stanojlovića da pripuca na grad, sa leđa neprijatelju. Na prve pucnje Montine čete i bataljona koji su već pristizali, preostali Nemci, ustaše, domobranci i četnici, osetivši vatru iza leđa, pobjegli su, glavom bez obzira, kroz nezatvoren prostor, prema Boračkom jezeru. Pri tome su i tamo, na drugoj strani reke ostavili velik ratni materijal.

Ratni plen koji je te noći pao »rođacima« u ruke nije se smeo napustiti. Na železničkoj stanici zaplenjeno je 33 lokomotive sa uređajima za zupčastu železnicu, a u kasarni oko dva miliona metaka, što je predstavljalo pravu dragocenost. Sem toga, zarobljeno je nekoliko desetina vojnika.

Iz Crne Gore i prostora oko Foče pošle su naše brigade prema Konjicu sa po tri metka na pušku, a za njima su preko Durmitora, Golije, Zelengore, Kalinovika i Treskavice, pored Nemaca i ostalih neprijatelja, jurili i četnici iz "Vasojevića. Osetivši da naši borci nemaju municije i da zbog toga odstupaju, četnici su pakosno i zlorado dovikivali:

— Pričekajte, trometkovići, da vas dokusurimo, što bježite.

Znajući to, dva »rođačka« bataljona su se rešila da ne ispuste iz ruku stečeni plen i da nikad ne dožive da bez borbe odstupaju pred četnicima.

U prvim jutarnjim časovima, pre nego što je bio grad oslobođen, kod 1. crnogorskog bataljona pojavio se Čiča Janko. Stavivši naočare, odmah je počeo da unosi u rubrike intendantske knjige, samo njemu razumljive, sve zaplenjeno: brašno, šećer, odelo, municiju, oružje i tako redom sve do olovki, bonbona i drugih sitnica. Sve što bi ušlo u njegovu knjigu bilo je neopozivo namenjeno svim jedinicama, a prvenstveno bolnicama. Za to su znali svi intendanti i redovno su ga saletali da i njima nešto ostavi.

Prilikom ovakvih popisivanja uvek je nastajala »prepirka« Čiča Janka sa intendantima bataljona i njihovim pratiocima iz radnih vodova, koji su hteli da zadrže ponešto za sebe. Rđavo bi se proveo svaki onaj ko bi pokušao da zadrži nešto pre nego što se unese u knjigu. Čiča Janko bi za svaki takav pokušaj počeo da grdi i psuje »oca mangupskog« intendantima, prizivajući pri tome u pomoć, da bi ih ubedio, čak i klasnu svest.

Ne samo intendanti već i svi borci znali su da Čičina lju-tnja kratko traje i da on sam tim istim »mangupima« deli bonbone, kao da ništa nije ni bilo. Koristeći se dobrotom, tom velikom ljudskom osobinom Moše Pijade, intendanti su mu vrlo često podvaljivali u želji da zadrže nešto za svoj bataljon od onoga što je on namenio čitavoj partizanskoj vojsci. Dvojica, trojica bi se okupili oko njega, pričali bi mu nešto, a za to vreme dvojica, trojica drugih iz radnog voda uzimali bi deo onoga što je već bilo zabeleženo u intendantsku knjigu i žurno se gubili u pravcu svog bataljona.

Stotine bosanskih konjića, mobilisanih iz sela koja su udaljena i po trideset kilometara od Konjica, iznosili su neprekidno dva dana i jednu noć sanduke municije i ostalog materijala van grada, prema 1. proletherskoj i drugim brigadama.

U isto vreme, 33 lokomotive odlazile su punom brzinom jedna za drugom, skrenutim kolosekom železničke pruge, preko stena, u virove Neretve.

Pošto je tako solidno obavila posao u oslobođenom Konjicu, rušeći sve prepreke pred sobom, 1. proletherska je nastu-

pala sa ostalim jedinicama prema krajiškim brigadama, prema srcu Bosanske krajine, Drvaru, Grahovu, Bihaću i Bosanskom Petrovcu.

U napadu na Livno, »rođački« bataljoni su se našli jedan pored drugoga. U jednoj noći i u jednom zamahu, sa ostalim bataljonima brigade, sa Livanjskim odredom i bataljonom -3. sandžačke brigade, oslobodili su prvi put Livno, koje je više od godinu dana čamilo u ropstvu.

Prvi crnogorski je napadao uporište iznad Livna — staru tursku kulu u kojoj su po predanju i narodnoj pesmi Turci držali zatvorenog Starca Vujadina. Oslanjajući se na »rođačko« desno rame, 3. kragujevački je napadao fabriku cementa i poznati lipanjski fratarski samostan na Gorici.

Sva ova tri objekta sa kućom doktora Mitrovića u samom gradu bila su glavna uporišta neprijatelja, ustaša i Nemaca. Da zadrže grad u svojim rukama ustaše nisu prezale da crkvu i njene tornjeve pretvore u bunkere.

U oslobođenom gradu, uz opštu radost zbog pobjede, 1. proleterska je doživela i posebnu radost zato što joj je stigla i prva popuna. Proređene redove njenih bataljona popunili su odabrani borci Dalmatinci iz partizanskih odreda sa Dalmatinskog primorja. Oni koji su došli u dva »rođačka« bataljona postali su i sami »rođaci«.

Susret krajiških odreda, brigada, naroda Bosanske krajine i Kozare sa 1. proleterskom i prihvatanje njenih ranjenika ostaće nezaboravni u sećanju boraca brigade.

Od Drvara, Kozare, Bosanskog Petrovca i Bihaća, sa razvijenim zastavama, prelazeći desetine kilometara, sa darovima u rukama, hitale su kolone devojaka i mladića, žena i ljudi, među njima starica i staraca, u susret 1. proleterskoj.

Na već oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine nastupio je kratak predah od nekoliko dana za brigadu. Dva »rođačka« bataljona našla su se na položajima prema Kupresu, u selima Donjem i Gornjem Malovanu. Za vreme tog predaha, pred pripreme za napad i teške borbe koje su predstojale oko Kupresa, bataljoni su se obezbeđivali mrtvim stražama i organizovali svake večeri zajedničke priredbe, igranke i veselja. Pored ostalog, u tom programu su bile i fudbalske utakmice. Za jednu od njih bio je pozvan da bude sudija komandant brigade Koča Popović. Njegovo suđenje je bilo »besprekorno«, ali udešeno tako da se utakmica završi nerešeno.

Od svih tačaka programa na večernjim priredbama borci oba bataljona najradije su prihvatili srbijansko kolo i crnogorsko oro. Od šumadijskog kola brzo se odustajalo, jer se bor-

cima više svidalo crnogorsko oro. A kad bi ono prestalo da se igra, sa svih strana su se čuli glasni povici: »Još, repete«. Zatevi da se igra nastavi, makar to bilo nauštrb ostalog programa, bili su po mišljenju svih »apsolutno opravdani«, prosto zato što su, po »pravilima igre«, drug i drugarica koji su podskakivali u sredini kola morali obavezno da se poljube kad prestanu da igraju. Zato su bili spremni svi »rođaci«, i jednog i drugog bataljona, da celu priredbu svedu na tu tačku. A priredba bi se, po njihovom, i mogla svesti na to da nije bilo komesara koji su na vreme predlagali da se »pređe« na drugu tačku programa.

Uz pošalice i drugarska peckanja na račun političkih komesara obično bi se prihvatao predlog da se »pređe« na tačku »Priče pojedinaca iz prvih dana ustanka«. Posebno je nekoliko boraca iz 1. crnogorskog spremno prihvatilo takav predlog. Njihove su priče već svi znali napamet.

Poveća grupa boraca Kragujevačkog bataljona posedala bi na livadi oko pripovedača, najčešće oko Joka Borote, koji je inače voleo šalu i umeo slikovito da priča o ustanku, onako kako ga je on video i doživeo.

— Velju, drugovi »rođaci«, 13. jula ujutro digosmo se mi i vas crnogorski narod na ustanak ... I zaszeli mi tako u škripe oko džade, čekamo talijansku tenkovsku kolonu. A ona dolazi, 'uče crnogorska brda od motorizacije, pa među nas, u zasjedu, a mi skoči podvikujući: »A naprijed ko je djetic!«, pa na tenkove...

U toku pričanja dotrčali bi sa strane po dva tri nova slušaoca, pa bi počeli navaljivati na pripovedača da se vrati na početak, jer su oni, tobože, bili daleko i nisu čuli priču. Nekoliko puta pripovedač bi počinjao priču iz početka. Kad bi primetio da je to dogovoreno, počeo bi se smeјati sa ostalima.

Tako su se na račun jednih i drugih, raznim doskočicama, zabavljali »rođaci« među sobom i činili da se lakše podnesu sve teškoće rata.

U susretima borci ova dva bataljona su jedni drugima poklanjali razne stvari, ili su ih među sobom menjali. A nije bilo lične stvari, niti, pak, tako drage uspomene koju oni jedni drugima ne bi poklonili, ili je međusobno razmenili. Tako su kao pokloni ili putem zamene prelazili u vlasništvo iz jednog bataljona u drugi časovnici, naliv-pera, pištolji, pa čak i delovi ođeće i obuće.

Isto onako kao što je sa posebnom radošću i izuzetnom Pažnjom priman svaki novi borac koji je popunjavao redove bataljona tako je obuzimala tuga svakog borca kad bi čuo da

- je poginuo neko iz 1. proleterske. Ali posebna žalost je bila kad je stizala vest da je poginuo neko od drugova iz »rođačkog« bataljona. Poginulom »rođaku«, ma u kako teškoj situaciji bili, preživeli borci odavali su poštu minutom ćutanja i zaklinjali se da će ga osvetiti.

Sa formiranjem novih brigada i divizija uvek se ukazala potreba da kadrovi iz 1. proleterske odlaze u nove jedinice. Sa suzama u očima ispraćali su borci drugove koji su odlazili. Ali na rastanku često nisu izostajale ni šale na račun onoga koji odlazi, naročito ako je bio određen za rukovodeću dužnost u nekom od štabova drugih brigada ili divizija. Uz darove i grljenja obično bi se našao poneko da mu na rastanku preda unapred pripremljeno pismo. Praveći se tužan, on bi ga zamolio da to pismo preda njegovoj majci i da je pozdravi. U stvari, to je bila aluzija na njegov odlazak iz čete na rukovodeću dužnost, ili na odlazak iz manjeg štaba u veći, pri čemu je postojala veća verovatnoća za njega da neće poginuti.

Ne mogu se nabrojati sve dosetke i šale sa kojima su »rođaci« ratni teški život činili veselijim; ali se pouzdano zna da je »podvala« mogla samo jedanput da se skuje i proturi. Praksa je učila »rođake« da traže i kuju sve nove i nove dosetke. Da dvaput primenjena »podvala« ne uspeva u to se uverio i komandant 1. bataljona, Savo Burić, odmah posle napada na Ključ.

U jednoj kući, na periferiji oslobođenog Ključa, Savo je zatekao trojicu boraca iz Kragujevačkog bataljona da kusaju kod neke starice kačamak sa mlekom. Kroz otvoren prozor on im je povišenim glasom doviknuo:

— Trčite odmah u bataljon, traži vas komandant na sve strane.

Zatim je nešto spuštenim glasom prekorno primetio:

— Sramota, drugovi, vas traže, a vi tu sjedite i pijete mlijeko.

Borci su se bez razmišljanja pokupili i otrčali što su brže mogli prema bataljonu. Kada su odmakli nekoliko stotina metara, Zući, bombašu, učinilo se sumnjivo to što baš njih traži komandant. Žaleći što je ostavio mleko i kačamak, nagovorio je svoje drugove da se vrate. Kad su došli do kuće i pogledali kroz prozor, imali su šta i videti: za onim istim stolom sedeo je Savo, njihov »rođak«, i njegova dva kurira, koji su dokusurivali preostali kačamak sa mlekom. Videvši to, bombaš Žuća se mirno povukao s drugovima, prekorevajući uz put samog sebe zato što je dopustio da bude tako nasamaren.

Nekoliko dana kasnije Savo je opet zatekao ovu trojku u okolini Ključa kako u jednom napuštenom selu okreće kokošku

na ražnju. Pokušao je i ovoga puta da ih prevari na isti način kao i ranije. Međutim, i ne čekajući da on dovrši svoje, bombaši su spremno ustali i ćutke pošli u bataljon. Ah su poneli sa sobom nedopečenu kokoš. Čim su malo odmakli, okrenuli su se, a jedan od njih je doviknuo:

— Odosmo mi, »rođače«, u sastav našeg bataljona, a uz put ćemo nekako da dopečemo kokoš. Nema smisla da se ti sa njom mučiš.

U životu svakog bataljona ponaosob još više je bilo došetki i dobronamernih podvala. One su poznate i iz najtežih dana borbe, kada su se borci suočavali sa smrću licem u lice. U petoj ofanzivi, na primer, kada danima i noćima nije prestajalo da puca, kada se jela trava i retko koji put konjetina, neposredno posle proboja kod Košura, u jednoj dolini zastali su da odahnu borci 3. bataljona. Pored njih je naišlo nekoliko »rođaka« i sa njima komandant divizije Koča Popović. U prolazu su zastali za trenutak pored mitraljesca Vlade, koji se bio oslonio na svoj šarac. Neko ga je upitao kako je. Na to je Vlada odgovorio:

— Pa eto, drugovi, sve je dobro, samo da mi nije ove proklete peruti u kosi, ona mi dosadi.

Koča se od srca nasmejao takvom odgovoru borca, kome u petoj ofanzivi smeta samo perut u kosi!

Četri ratne godine dva »rođačka« bataljona su živeli kao jedna porodica, boreći se najčešće jedan uz drugoga. Od oko pet stotina njihovih boraca, koliko ih je bilo u stroju u Rudom 1941. godine, preživelo je njih sto pedeset. Osećajući se kao članovi iste porodice, oni se i posle rata međusobno oslovljavaju sa »rođače«. I sada, posle dve decenije, koliko je prošlo od onog prvog susreta, može se videti na proslavama, na svečanim prijemima ili na ulicama kako se dva ratna druga zagrlje, ne obziirući se na okolinu i protokol. I tako zagrljeni, njihajući se, radosni kao deca, jedan drugome u isto vreme govore: »Zdravo, »rođače«, moj«.

Iako su posle rata razdvojeni različitim dužnostima i većinom prostorno udaljeni jedni od drugih, iako su to sada zreli ljudi sa progrušanom kosom iznad slepoočnica, njihovo međusobno drugarstvo, stečeno i razvijeno u ratu i revoluciji, još ne prestaje, i neće prestati sve dok i jedan živi. Ono se prenosi i prenosiće se sa svim drugim velikim tekovinama naše borbe na nove naraštaje.

Raja NEDELJKOVIC

IZ GRADA U GRAD

IZ

^ onjic, jula 1942. Noćni marš 7—8. jula, u koloni po jedan. Što smo se više "približavah i^Qryicu^~zastanci su bili češći. Imali smo dobre vodiče, omladmcelziovog kraja, koji će zajedno s nama učestvovati u napadu. Stigli smo na kosu, još samo da predemo uvalu. Neprijatelj je na kosi Repovici, u bunkerima.

Streljački stroj se spuštao niz padinu, kroz šumu. Neprijatelj je osjetio naše približavanje. Meci su šibah oko nas. Vatra je sve više jačala. Po izlasku na greben, bombaši su bacili bombe na bunkere. Eksplozije, a zatim tišina. Izvršili smjuriš i zauzeli bunkere. Nešto ustaša je pobjeglo prema gradu

U raščišćavanju zauzetih položaja zateklo nas je jutro. Tada smo produžili prema gradu. Spuštajući se ka željeznič koj stanici, prepucavali smo se sa neprijateljem koji bjež preko mosta na Neretvi. Sa Pomola, na suprotnoj strani, zasip" nas povremeno vatra. Željezničar koji nas je uveo u grad ranjen je u ruku. Desetina u kojoj sam bio ostala je kod ustaško doma. Ostali su produžili prema zatvoru i iz njega oslobodi!" zatvorenike, većinom aktiviste našeg pokreta.

Dogodilo se ovdje da pojedinci samovoljno uzimaju po jedine predmete iz radnje. Zbog toga su neki strijeljani. Među njima i dva omladinca iz našeg bataljona. Njihovi prestupi nisu bili tako strašni, ali su streljani radi primjera. To je teško palo bataljonu. Utoliko teže što su se na strijeljanju dostojanstveno držali. Za vrijeme govora koji je jedan od njih održao u stroju se čuo i plač. Poslije ovog događaja u bataljonu se osjećala neka teška atmosfera.

U napadu ^{na} Konjic bio sam puškomitraljezac. ^{pomoćnici} su mi bili omladinci Sekulić (Penjo) i Radulović, oba iz Crnogorskog omladinskog bataljona. Za cijelo vrijeme raščišćavanja situacije u gradu mi smo sa položaja kod ustaškog doma tukli neprijatelja koji se povlačio. Tako nas je zatekao i nas komandir Savo Burić. Na bataljonskoj konferenciji istakao nas je za primjer.

Livno, avgusta 1942. Naš bataljon je napadao iz pravca Malovana. Tog dana sam imao temperaturu preko 38 stepeni. Bolničarka Mila Četković mi je saopštila naređenje da moram ostati. Meni se, ipak, nije ostajalo, i drugovi su mi dopustili da pođem s njima. U streljačkom stroju stigli, smo do kamene ograde, blizu jednog bunkera, iz kojeg nas je neprijatelj cijele noći zasipao vatrom. Preznojavao sam se svu noć i slušao kako rafali biju po kamenoj ogradi iza koje smo se sklonili. Naši bombaši su bacali bombe na visoki i čvrsti bunker, ali bez uspjeha. Neke jedinice naše brigade već su u gradu, a na našem pravcu neprijatelj se još drži.

Jutro je. Posadu bunkera jasno vidimo. Pozivamo je na predaju uz obećanje da nikom nećemo ništa učiniti. Bilo je u toj posadi i ustaša. Neko vrijeme su se kolebali, pa onda istakli bijelu zastavu. Zatim je bataljon nastavio prema gradu, koji je već bio u rukama naših jedinica. Ostala je neosvojena samo kuća Mitrovića. U njoj se neprijatelj zabarikadirao. Predao se tek 7. avgusta, kada su Krajišnici poslali svoj top i kad je nekoliko granata ispaljeno direktno u kuću.

Ključ, oktobra 1942. Usred dana, 7. oktobra, približavali smo se neprijateljevom položaju kod starih zidina iznad grada. Teren strahovito težak, kamenjar zarastao u bodljikavo šiblje, pa se veoma sporo krećemo. Slaba je i preglednost. Izbili smo na greben. Neprijatelj je već bio u pokretu. Da bi zadržao naše nadiranje i omogućio izvlačenje glavnini, dio snaga koji je prema nama polazi na juriš. U isto vrijeme i mi jurišamo. Pomiješali smo se s domobranima. Oružje se uspješno moglo upotrebiti samo iz stojećeg stava. Radili su kundaci, bajoneti, bombe. Savladali smo neprijatelja. Druge jedinice našeg bataljona zaplijenile su komoru. Osnovne snage neprijatelja i jedan dio onih sa kojima smo se mi borili izvukle su se zahvaljujući vještom manevru. Ali se ipak nisu sasvim spasile, jer su naletjele na neke druge jedinice naše brigade. One su im nanijele osjetne gubitke. Tako je Ključ bio oslobođen.

U ovim borbama u gradu bio je ranjen i omladinac Karamba, hrabar borac i veliki šaljivdžija. Od rane, lice mu je sasvim deformisano. Iako sav u krvi, ostajući vjeran sebi, on se našalio: »Nije mi žao što me rani nego što mi pokvari ljepotu«.

Jajce, novembra 1942. Prethodne noći Jajce nije oslobođeno. Naša četa je bila u rezervi. Naredne noći smijenili smo 1. četu i učestvovali u napadu. Pošli smo streljačkim strojem, puzeći i prebacujući se s položaja na položaj. Neprijatelj nas prati vatrom iz neposredne blizine i u jednom trenutku smo bili primorani da zalegnemo na brisanom prostoru. Osjećam

kako nam svijetleći meci šibaju tik iznad glave. Povremeno nas zaspu zemlja i blato, izriveni rafalima. Svakog trenutka očekuješ kada će te rafal zakačiti. Držim puškomitraljez ispred glave da bih se koliko-toliko zaštitio. Odjednom odjeknu komanda: »Bombaši, naprijed«.

Iz streljačkog stroja izdvoji se grupa bombaša i za tren sasu bombe u neprijateljev bunker. U vatri i povicima čuje se poznati glas Marka Stanišića, vođe bombaša: »Drugovi, naprijed! Juriš, Ura«.

Bunker čuti. Streljački stroj se ponovo pokrenu. Stigli smo do jedne kamene ograde i tu zastali. Neprijatelj se još drži na glavnom položaju, koji je osvijetljen vatrom što su je potpalili Krajišnici.

Naš puškomitraljezac djeluje sa ograde. Odjednom u ogradi, ispred samog puškomitraljeza, odjeknu eksplozija, ču se i pomoćnik na puškomitraljezu Penjo Sekulić.

— Sta je, Penjo, šta se desilo?

— Nije ništa — veli on, a drži se za zadnjicu i stenje; sramota ga da kaže.

Kada je video da nije opasno (ranilo ga parče granate), reče smijući se:

— Neprijatelj mi uze obraz.

Prebacujemo se na drugi položaj. Blizu nas je puškomitraljezac Radović. Naizmjenično gađamo pojedine vojnike na osvijetljenom položaju. Njega ubrzo pogodi metak u čelo. Brza je to i lijepa smrt!

Na kosi ispred nas neprijatelj se dobro utvrdio. Ima ispred sebe čistinu, pa je briše mitraljeskom vatrom.

Ovdje smo se prilično zadržali. Neprijatelj se uporno brani. Lijevo *od nas su* dijelovi Kragujevačkog bataljona. Čujemo da su druge jedinice već u gradu. Koča je nezadovoljan i ljut. Kažu da je rekao da se 1. proleterska osramotila.

Vrše -se zadnje pripreme za juriš. Poslije minobacačke pripreme, čitav streljački stroj, zajedno s »rođacima« iz Kragujevačkog, polazi na juriš.

Brzo smo savladali prostor do položaja, sa kojeg neprijatelj u grupicama počeo da izlazi i da se predaje. Sa nama je naš komandir, Vojo Abramović. On poziva grupu Nijemaca na predaju. Nešto se kolebaju. Držimo ih na nišanu, spremni da pucamo, dok im Vojo prilazi da ih razoruža. Mnogo je oih što leže pobijeni ili ranjeni po položaju.

Spustili smo se u grad. Naša grupa se odmarala do sva-nuća. Na znak uzbune ustali smo i izašli na položaj. Neprijatelj je uspio da prodre tenkovima do grada. Međutim bio je primoran da se povuče.

Dušan ŠABAN"

KRAJINA — S PUŠKOM I SRPOM

M arš do Frekaje bio je zaista naporan, ali je krunisan susretom koji se dugo pamti. Sreli smo 1. krajišku brigadu, koja se kretala u suprotnom pravcu. To je bila prava vojska. Gotovo svi su imali uniforme bivše jugoslovenske vojske. Bili su mladi i vedri ljudi. Imali su na glavama partizanke sa tri roga, a na njima crvene petokrake zvezde bez srpa i čekića. U njihovoj koloni ugledali smo i nekoliko brdskih topova, minobacača i teških mitraljeza. Zadržavajući se samo kraće vreme dok su nas pozdravljali, pevali su gromko partizanske pesme, koje smo prvi put čuli.

Pošto smo u Prekaji pojeli neku mladu boraniju, uputismo se prema Drvaru. Mene staviše u drvena seljačka kola koja su vukla dva para volova, sive dlake i širokih rogova. Seljak sedi na prednjem delu i dugačkom motkom bode pod rep volove, podvikujući »ojs, biko, ojs«, pa oni skreću čas na jednu, čas na drugu stranu. Poveća kolona takvih i sličnih kola s ranjenicima i bolesnicima prilično sporo se kretala ka Drvaru, središtu slobodne teritorije. Moja kola odmiču škripeći, a meni se čini kao da volovi stenju od tereta, iako sam bio sam u kolima.

Uđosmo u Drvar. S leve strane puta stajao je u dve vrste odred polugolih i bosih pionira sa trorogim kapama, s crvenom zastavom na čelu. Pozdravljajući nas poklicima, pesmom i stisnutim pesnicama. Bilo je to tako dostojanstveno i uzbudljivo.

Nedaleko od tih mališana, dočekaše nas omladinke — skojevke iz Drvara. Obasipaju nas cvećem. Kao da su htele da zagrlje čitavu kolonu. I cveće raznih boja začas prekri drvene zaprege i ulicu. Devojke u narodnim nošnjama takođe su ličile na to prekrasno cveće. Osim toga, šuma ruku s obe strane ulice i to cveće, pa radosni pogledi — sve to duboko nas je potreslo.

Prvi put smo u Drvaru, a osećali smo se tako kao da smo kod kuće. Izgledalo nam je kao da sretamo poznata lica, a u njihovim pogledima i pozdravima kao da smo prepoznavali naše najbliže rođake i prijatelje. Najviše je bilo žena, majki i starica, dece, pionira. Dok prolazimo kroz špalir, koji je bio priređen u čast ranjenih i bolesnih proletera, ostajali smo nemi od onog unutrašnjeg uzbuđenja. Kako im uzvratiti, odužiti im se za tako topao i prijateljski prijem!

Nas »pešake« drug Vaso smesti na prvom spratu negdašnje apoteke. Po podu je bila prostrta sveža, čista slama. Polegali smo umorni od nezaboravnog susreta sa ustaničkom Krajinom. Do mene je ležao Veljko Vidaković, kome je desna ruka do lakta bila amputirana — izgubio ju je u borbi kod Rogatice, marta 1942. Bilo mi je drago što se on, iz 2. proleterske brigade, našao pored mene. Bio je šaljivčina, iskren i dobar drug. U blizini je i Mlado, Romanijac, teški invalid, bez obe ruke do lakata. Izgubio ih je još na početku oružanih borbi negde na Romaniji. Ustaše su bacile ručnu bombu, on ju je uhvatio, ali nije imao vremena da je natrag vrati.

Tek što smo se raskomotili, dođoše Krajiškinje i zapevaše onu popularnu, setnu pesmu »Bolna leži omladinka Marak«.

Čuh kako jedna kasnije reče:

— Sto je teško ranjena ova drugarica!

Veljko i Mlado prskoše u smeh. Smejao sam se i ja.

— Nisam, valjda, ništa nepristojno rekla? — upita ona.

Na to Veljko odgovori:

— Smešno nam je samo to što vam ovaj naš drug liči na drugaricu ...

Izvinjavajući se odoše u drugu sobu, a kod nas se pojavile predstavnice organizacije žena s pregrštima raznih ponuda. Bilo je hrane i rublja, ali ono što je još više dirnulo — bile su tople reči i interesovanje za stanje zdravlja svakog pojedinca. Ko bi ta mogao da zaboravi!

Sutradan smo stigli u Bosanski Petrovac, gde smo takođe bili srdačno dočekani. Ovog puta među članicama Antifašističkog fronta žena, koje su požurile da nas obiđu, bilo je muslimanki sa žarom i feredžom, ali su pred nama otkrile lice i ponudile nas obiljem mlečnih proizvoda, zelja i drugog. Predveče je u gradu održan miting naroda iz mesta i okoline. Na njemu je govorio i Gojko Nikoliš Mediko, predstavnik saniteta Vrhovnog štaba. A onda smo zaigrali i zapevali »Siri kolo kozaračka lolo«. Sutradan smo krenuli na zadnju etapu našeg velikog marša — u selo Drinić, gde je smeštena centralna bolnica.

Stigli smo baš na ručak. »Pešaci« — ranjenici su odvedeni u zaselak Medenac, pod Oštreljem i Srneticom. Nas desetak je smešteno u kuću Smiljanke Kecman, čija je ćerka

Milka postala naša bolničarka. Konjanici su razmešteni u središtu sela, po kućama Banjaca. Tamo je i kuhinja, a u blizini i ambulanta.

Za ručak smo dobili, pored ostalog i šljive iz Saničke doline, što su ih nabrale i dopremile omladinke iz 1. radne brigade. Od njih smo doznali mnoštvo pojedinosti o junacima ovog kraja, o tegobama koje je podneo narod, o proslavljenom Mladenu Stojanoviću, koga su četnici ubili.

Ovde smo prvog jutra imali tužnu svečanost — ranjeni drug koji je spavao pored mene ujutru je osvanuo hladan. Sahranili smo ga na obližnjem groblju uz počasti koje su mu priredili ranjenici i bolesnici zajedno sa meštanima, koji su ga oplakali kao da se ovde rodio i odrastao.

U Krajini smo proveli jesen 1942. godine, upoznali Krajišnike s puškom i sa srpom, mlade i stare, i stekli nove mnogobrojne prijatelje. To međusobno upoznavanje ostavilo je trajne uspomene i dirljive primere bratstva i jedinstva. Hiljade ranjenika i bolesnika, boraca iz raznih krajeva naše zemlje, mogu to posvedočiti. Mnogo toga ima da kažu o lepoti Krajine i njenih ljudi s kojima smo se sreli i upoznali i koje smo zauvek zadržali u svojim srcima.

Dušan DROCA

BREDU SMO PRILAGODILI

leto 1942, kod Mliništa, nestalo nam je municije za teške mitraljeze Alpa »breda« koju smo zaplenili na Gaočićima. Prešli smo na područje na kome nije bilo Talijana, pa nismo više mogli doći ni do njihove municije. Umesto ubitačnog oružja, brede su postale balast za komoru. Savetovali smo se šta da radimo. U Kraljevačkom bataljonu bilo je majstora svih struka, radnika iz fabrike aviona i vagona i iz ibarskih rudnika i Trepče. Neki su predložili da preradimo cevi za drugu municiju, a drugi su smatrah da je to nemoguće, da će meci padati blizu, da neće imati dejstva itd. Bilo je raznih pokušaja u pratećem vodu — probali su sa ulaganjem tankih listića od lima u ležište, ali se ni to nije pokazalo kao dobro. Tražili smo nova rešenja.

Pošto smo znali da postoji jedna radionica na Grmeču koja je proizvodila čak i mine za minobacače, predložio sam da odemo tamo i da obradimo cev, odnosno da celo ležište od 8 mm isečemo i ubacimo jedno parče u cev u kome bi se kasnije obradilo i ležište za metak od 7,9 mm. Kako se štab bataljona složio, krenuli smo na ovaj zadatak Jerko Paltrinjeri i ja.

Kad smo stigli u Bosanski Petrovac dobili smo dozvolu da idemo za Grmeč, jer se bez posebne propusnice nije moglo ići u ovo područje partizanske vojne industrije.

Naišli smo na jedno selo koje je bilo do temelja uništeno. Tu je bilo raskršće za Bihać. Seljaci su već bili napravili provizorne barake. Tamo je trebalo da se obratimo odbornicima.

To je ovim meštanima bio jedan od prvih susreta s proleterima, jer dotle proleTERSKE jedinice još nisu dolazile u Bosanski Petrovac. Seljanke su nam darovale čarape. Tražili su da pričamo o 1. proleTERSKOJ. Oni su već čuli o njoj.

Kad su se drugovi iz vlasti i komande mesta uverili da smo proleter i da putujemo za Grmeč, dali su nam vodiča — malog dečaka koji nas je sproveo do jednog sela u podnožju Grmeča, gde su nas ponovo proveravali. Kroz tri proveravanja smo prošli. Nismo mogli nigde da se krećemo bez vodiča.

Iz sela smo išli tragom kuda su izvukli lokomotivu na Grmeč. Izvukli su je iz Drvara sa 20—30 pari volova. Točkovi su negde propadali i po metar.

Kad smo naišli na ivicu neke šume, odjednom zaszvira truba i neki partizani dođoše pred nas. Opet vađenje propusnica. Sproveli su nas do stražara. Sreten Penezić je bio komesar, a inženjer Mile upravnik radionice.

Nastalo je proveravanje preko telefona. Naposljetku nas primi Penezić, i mi mu objasnismo zbog čega smo došli.

Odmah su uzeli cevi, izbušili ih, ubacili novo ležište i osposobili za mitraljez.

Pošto je to uspelo, izradio sam jedan razvrtač koji je imao oblik metka od 7,9 mm i jedan drugi kojim je trebalo proširiti ležište. Tako sam mogao posle u brigadi da ručno razrađujem nova ležišta.

Kad smo se vratili u bataljon, nastalo je opšte veselje, jer je bio rešen problem korišćenja svih vrsta municije. U stvari, mi smo sad za brede imali dve cevi — jednu od 8 mm, a drugu od 7,9 mm, pa smo ih upotrebljavali prema tome s kakvom municijom raspolazemo, odnosno — od kojeg bi smo je neprijatelja zaplenili.

Tako su brede postale naše ubojito oružje protiv svih neprijatelja i u svim krajevima u koje bismo dospeli.

Rudi KRAJINA

SA VRHOVNIM ŠTABOM

Posle kraće i uspešne borbe na pruži Konjic — Sarajevo uputili smo se u selo Repovce. Saznali smo da se tamo nalazi Vrhovni štab sa drugom Titom. Tu je primljeno naređenje da jedna četa našeg bataljona treba da obezbeđuje Vrhovni štab. Odlukom štaba bataljona, za taj zadatak je određena 2. četa.

Teško je izraziti uzbuđenje i radost u četi koje je ovaj zadatak izazvao. Nastalo je ubrzano pripremanje. Ranije smo danima, pretežno gladni, vodili borbe po Hercegovini pa nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se odeća i ostala sprema pristojno održavaju. Sem toga, mnogima su odeća i obuća bile znatno pohabane. Trebalo je dosta truda da se četa što bolje opremi. Svi smo u toni času želeli da pred vrhovnog komandanta izađemo što uredniji, da nam oružje i ostala sprema budu što čistiji. Zamenjivali smo opasače, posuđivah delove odeće iz ostalih četa — samo da bi četa bila što reprezentativnija.

Do kuće u koju se već bio smestio drug Tito stigli smo pred noć. On je tada imao malu pratnju. Možda jednog ili dva kurira. Jedan od tih drugova obavestio ga je da je stigla 2. četa Kraljevačkog bataljona. Drug Trto je izašao i srdačno nas pozdravio. Međutim više od pozdrava govorio je njegov očin-ski pogled, kojim nas je sve redom preletao. Komandir čete Miloš Vučković mu je raportirao. On se odmah interesovao da li je četa večerala, da li smo umorni, a zatim je naredio da se smestimo radi odmora.

Odmah su raspoređene straže. Ostali drugovi su često nalazili razloga da izađu, da se prošetaju pored kuće u kojoj je radio drug Tito, da pogledaju u uski seoski prozor kroz koji se probijala oskudna svetlost petrolejke.

Stajao sam na straži u blizini toga prozora, u poslednjoj smeni, od 4 do 6 ujutro. Bilo je leto, pa je u to vreme već svitalo. Ne znam kad se probudio, ali sam ga već nešto posle četiri video spremnog. Unutra se nazirao jedan sto prepun sekcija i hartija.

Pratili smo ga nekoliko narednih dana prema Prozoru. Kad smo krenuli iz Seonice prema Solakovoj kuli, insistirao je

da ne zurimo za njim, pošto je on sa dvojicom pratilaca jahao na konju. Ali čim je zamakao, dogovorili smo se da ga po svaku cenu sledimo. A da se zbog toga ne bismo ipak objašnjavali, održavali smo najnužnije rastojanje. Iako je to bio vrlo usiljen marš, nije bio težak. Radosno smo hitali za Titom.

U selo je stigao desetak minuta pre nas. Smestio se u jednu kuću ispod puta. Posle kraćeg predaha videli smo ga nagnutog nad stolom, nad sekcijama. Nekoliko dana kasnije napali smo i oslobodili Prozor, a onda još nekoliko drugih mesta (Duvno, Livno itd.). Tada smo tek postali svesni zašto je drugu Titu dan bio kratak i zašto je bio tako mnogo zaposlen. Pa i u tim danima krajnje zauzetosti nije ni za trenutak zaboravljao na nas: čak je naredio da se za našu četu kupi nekoliko velikih korpi trešanja.

Dugo posle toga sećali smo se tih nekoliko dana provedenih uz druga Tita, prepričavajući i pronalazeći nove, ranije neprimećene detalje. I tim zadatkom smo se isto tako ponosili kao i svakom značajnom borbom.

Negde početkom septembra ponovo smo dobili naređenje za pokret. Prolazili smo preko slobodne teritorije, kroz Livno, Glamoč, prema Mrkonjić-Gradu. Dugo smo marševali. Ali taj marš je imao za nas posebnu lepotu. Išli smo preko teritorije čiji su ljudi masovno prihvatili naš pokret. Posebno nas se dojmilo noćno putovanje preko Glamočkog polja. Na njivama je ključao život. Bilo je to sredinom septembra. Omladina je sabirala letinu, a poljem su se orile partizanske pesme. U otegnutoj melodiji glamočke pesme bilo je u isto vreme i revolucionarnog poleta, ali i tuge za onima koje je vihor rata i revolucije već odneo. Jedna od takvih pesama je i ona: »Oj Glamočko ravno polje, cvili narod od nevolje«.

Zaustavili smo se na jednom šumskom proplanku na cesti Glamoč — Mrkonjić-Grad. To su bila Mliništa. Nekoliko minuta od toga proplanka, sa strane prema Mrkonjić-Gradu, nalazila se šumska pruga Drvar — Jajce i železnička stanica Mliništa. Ubrzo smo saznali da ćemo tu ostati neodređeno vreme. Tada smo dobili vrlo odgovoran zadatak — da obezbeđujemo Vrhovni štab, koji se bio smestio u šumi, između dva divna proplanka, u neposrednoj blizini ceste. Naš bataljon se smestio nekoliko stotina metara dalje. Težinu zadatka povećavao je ogromni šumski prostor koji se širio oko nas. Po okolnim selima krstarile su četničke grupe, takozvani zeleni kadar. Postojali su povoljni terenski uslovi da se četnici ili drugi neprijatelji probiju nezapaženi u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba. Zato su delovi bataljona (vodovi i desetine) bili razmešteni na razne položaje u široj i neposrednoj okolini prostorije na kojoj se nalazio Vrhovni štab.

Naš zadatak obezbeđivanja Vrhovnog štaba za ondašnje uslove trajao je prilično dugo. Možda čitave tri nedelje, ako ne i više. Mi smo to vreme iskoristili da se dobro odmorimo, a zatim i za vojnu obuku, kao i partijsko-politički i kulturno-prosvetni rad. Bilo je mnogo zanimljivih detalja i prijatnih trenutaka. Kao sekretar bataljonskog komiteta Skoja imao sam prilike da odlazim na razne sastanke u sve delove bataljona. Vrlo rado sam odlazio jednom našem vođu koji je obezbeđivao logor i radio-stanicu Vrhovnog štaba sa gornje strane — od Mrkonjić-Grada. Tu se jednom prilikom zatekao i dr Simo Milošević i sa nama vodio vrlo zanimljive razgovore. Na tom mestu slikao nas je i Savo Orović, član Vrhovnog štaba, na vođu posle jednog sastanka na kome smo čitali novi broj »Omladinske borbe«. Na tom se snimku vidi »Omladinska borba«, isturena ispred Devinih mitraljeza. Stalno smo živeli u jednom posebnom raspoloženju, jer je u neposrednoj blizini bio drug Tito.

Tu smo bili u prilici da ga više puta vidimo. Jednom kada sam upravo išao prema vođu koji je neposredno obezbeđivao logor, video sam kod radio-stanice druga Tita u pratnji druga iz prateće čete. Šetao je predveče malom šumskom stazom da se odmori posle napornog rada. Srce mi je ubrzano počelo udarati kada sam ga, prolazeći, vojnički pozdravio. On je s osmehom otpozdravio. Dugo sam posle toga razmišljao o tome i bio istinski srećan. Drugom jednom prilikom komandant našeg bataljona Pavle Jakšić išao je na uobičajeni raport. Došao sam za njim do Titovog šatora. On je ušao, a ja sam lagano prošao pored širokog šatorskog otvora. Video sam druga Tita kako nad dugačkim stolom, koji su mu napravili drugovi iz pratećeg bataljona, ucrtava nešto u topografske karte. Dan je bio mutan i maglovit. Ali u Titovom šatoru je bilo veoma svetlo. Zahvaljujući jednoj dinamo-mašini i velikoj sijalici, šator je bio odlično osvetljen.

U to vreme srećali smo i ostale drugove iz Vrhovnog štaba: druga Marka, Čiča Janka i druge. Neki od drugova iz šireg sastava Vrhovnog štaba dolazili su u bataljon i na neke naše sastanke na kojima se raspravljalo o međunarodnoj situaciji i razvoju našeg oslobodilačkog rata. Taj period je bio ispunjen i češćim patroliranjem u bližoj i daljoj okolini. U nekoliko mahova došlo je do sukoba s četničkim grupama koje su se nalazile u blizini ovog rejonu. Zato je i naša budnost bila znatno veća.

Bataljon je vršio značajnu političku aktivnost u okolnim selima: Jasenovci, Medna i Vrbljani, a naša bataljonska kulturna ekipa i bleh-muzika dopunjavali su svaki politički zbor zanimljivim i raznovrsnim programom. Svojim progra-

mom, bataljon je uvećao i jednu svečanost u Vrhovnom štabu. To je bilo prilikom dolaska dra Ivana Ribara i njegovog prvog susreta s drugom Titom na slobodnoj teritoriji. Tada smo stajali u neposrednoj blizini druga Tita.

Tih dana odigrana je fudbalska utakmica između Vrhovnog štaba i njegovog pratećeg bataljona i našeg bataljona. Naš oktet je tog dana zapevao »Oj, ti, Dnjepre, moj, ti, Dnjepre«, tako da su Fjodoru Mahinu pošle suze.

Sa svih strana *šuma je potpuno* prikrivala šatore Vrhovnog štaba. Svaki ko je tada imao prilike da uđe u to malo naselje od šatora mogao je zapaziti da tu ključa snažan život.

Andelko VELJIC

INTERMECO U TIČEVU

A ma takvih događaja koji se sami po sebi tako čvrsto utisnu u sećanje da izbrišu sve ostalo što je nevažno i što bi moglo da oslabi njihovu jačinu. Takva je bila i cela ta noć koja samo kalendarski pripada onom, ratnom vremenu. Tako je bilo i sve ono što se zbivalo te noći i što je ona, provlačeći se kroz praskozorje, odnela sa sobom.

Bili su to oni retki trenuci kad čovek spontano prekine sve spona sa stvarnošću, s vremenom i prostorom, i vine se, ponesen nečim, negde iznad svega toga, na krilima svojih sećanja i sanjarenja.

U sumrak toga dana stigao je bataljon u Tičevo. Rasporedili smo se po kućama i stajama. Nas tridesetak smestili smo se u jednoj staji, na prostranom tavanu punom sena. Bilo je dosta mesta pa smo se udobno razbaškarili. Polegali smo, ali uprkos umoru, malo je ko zaspao.

Noćna tišina, miris svežeg sena i poneki tračak mesečine koji je probijao kroz pukotine krova, polako ali uporno, unosili su neki unutrašnji nemir u sve nas. Razgovor je prelazio u šaptanje i jenjavao. Uvlačili smo se u sebe i predavali nekom budnom sanjarenju.

Ne znam koliko je to trajalo i dokle je ko stigao za svojim mislima, kad se kroz tišinu, jedva čujno, izvi poznata melodija Šubertove serenade. Potpuni tajac. Niko da se makne. U polutami, Učina silueta sa violinom povijala se za mekim tonovima. A na senu, tridesetak proletera ležalo je, ko otvorenih, ko zatvorenih očiju, i ćutke se predavalo toplim zvucima violine. Svi smo bili tu i niko nije bio prisutan.

Za Šubertom sledio je Guno, pa vedri Mocart. A onda . . .
— »Hofmanove priče« — javi se prvi Janačko iz ugla

Ko zna zašto se on u tom trenutku setio baš O f e n b a h a i s kim je ponekad uživao u njegovoj muzici. Nismo ga pitali, jer su i nas obuzela slična osećanja.

Jedni za drugim zvali smo violinu u pomoć da nam približi nekog dalekog i milog, da nečem, dugo nošenom i sputanom u sebi, damo bar malo oduška.

Jagodić je tražio Dvoržakovu »Humoresku«, Jova — Tozelija, ja Šopenovu »Etidu«. Radale su se želje, sve više smo se udaljavali od rata, od stvarnosti. Staja je postala koncertna dvorana, a ogrubeli ratnici u mekanim »foteljama« od sena — muzikom zanesena publika.

Repertoar se proširivao. Serija šlagera prenela je mnoge na igranke sa kojih su otrgnuti, uz devojke kojima su imali još mnogo šta da kažu.

A kad je Nemanja svojim toplim glasom počeo »Oj Moravo«, učinilo mi se da cela ona staja, skupa sa nama, plovi na talasima naše lepe reke i Šumadije. Prihvatili smo tiho. Odlomci iz Mokranjčevih rukoveti »Žujte strune« i mnoge druge navirali su sami. Postala nam je uska Sumadija i Srbija. Zavirili smo pesmom u svaki kutak naše zemlje. Videli smo je već oslobođenu i raspevanu. Sećanja i prošlost ustupili su mesto čežnjama i budućnosti.

Svitanje zore nismo osetili. Bili smo laki i odmorni.

Tih nekoliko nezaboravnih časova rat nije postajao za nas. Kao da smo prekinuli vrpce tog strašnog filma. Bili smo potpuno svoji i slobodni. Ta noć je bila ili nije postojala, nije imala svoju sadašnjost. Postojala je u njoj samo muzika i naša prošlost — sećali smo se nje; postojala je naša budućnost — maštali smo o njoj i videli je.

Ljubiša VESELINOVIC

SUSRET S KRAJINOM

Sunce je visoko u zenitu. U kotlini Neretva penuša, nad kršom zapaljenog stenja orao širi krila. Tamo negde daleko pod planinom, minaret džamije, vitak i prav, poput katarke, useca se u modricu šume kao u vode okeana. Sve je mirno i mrtvo kao da kuršumi nisu rešetali noć i ostavljali za sobom crvene tragove. Samo misao beleži oštrinu vatre i sećanje slaže grobove jedne do drugih, u dugu nisku velikog puta revolucije.

Čete Beogradskog bataljona su umorne. Prostrte poput snoplja, spavaju pod niskim rastinjem. Kraj mene je dečak, Krajišnik, Bokan. Umoran i pospan, naslanja rđastu glavu na torbu i pita:

— O čemu misliš?

— O svačemu, — kažem — o tvojoj Krajini.

On se nemirno trza i pogled mu namah postaje živahan.

— Zaista o Krajini? — pita.

— Zaista, — kažem — a o čemu bih drugom? Pa sad idemo tamo.

Telo mu se najednom uspravlja, a pogled počinje čežnjivo da bludi kroz prostor. Vidim mu smešak, još dečji, male jamice na obrazima i trzaj nekontrolisanih mišića koji otkrivaju nemir.

— Ih, Krajina, — kaže — znaš li ti kako je tamo?

— Pa videću — odgovaram.

— To i treba da vidiš — govori on. — Prava crvena republika. Čuo si za Šolaju?

— Jesam.

— A za Mladena?

— I za njega.

— Pričali su ti o Soši?

— Jesu.

— Io Mećavi?

— Io njemu — kažem.

— Ih, kakvi su to junaci! — otima mu se dečački uzvik i krv mu zali obraze i uši. — Kad su ustaše pobile moje stare, video sam prvi put Šolaju. Ruke su mu kratke i krupne a oči da te preseku. Te noći su prelazili Vrbas i ja sam išao s njima. Solaja napred, na deset metara, a mi za njim. Mitraljezi pucaju, kuršumi lete, a on ni da trepne, ni da legne. Samo podigne ruku i pođe. A to znači: »Za mnom i — nema vraćanja«. Za noć sa njim ili ćeš postati junak, ili te neće biti. Takav ti je on!...

Zastaje za trenutak i oči mu plamte sećanjima. Nekoliko časaka ćuti, a onda dodaje tiše:

— I Šoša ti je takav, i Mećava — sva ti je Krajina takva.

Gledam ga i čini mi se da ga pridošla osećanja guše, i da se čitava bujica reči rastapa u uzbuđljivim predstavama novih, slučenih susreta. Puštam ga da predahne i okrećem se stroju pospalih, tražeći Krajišnike među njima. Razmišljam o susretima koji su prošli i o onima koji tek treba da dođu. Pod planinama Krajine srešće se Beograd i Kozara, Kragujevac i Drvar, Kraljevo i Gradiška, Sabac i Ključ. Srešće se Posavina sa Knešpoljem i pitoma Mačva s Kupreškom ravni među vrletima. Pozdraviće Ibar Sanu, Dunav Vrbas i Morava Plivu. Obgrliće Kopaonik šume Grmeča i Kozara se sviti u naručju Rudnika. Pisana i nepisana povest ovenčaće slavom pohod planine na nizine i trijumf nizina nad vrhovima.

— Volim što sam vojnik Prve proleTERSKE brigade, i što ću sa njom doći u Krajinu — opet se javlja Bokan.

Posmatram za trenutak vojnika koji nervozno ustaje, svlači i istresa košulju od gamadi, pa opet leže.

— Da li se pričalo ranije o Prvoj proleTERSKOJ? — pitam.

— Ah mnogo, — kaže on. — Govorili su da su svi borci komunisti i da su strašni junaci.

I Bokan opet sa ushićenjem govori o svome zavičaju. Ruke mu nemirno gestikuliraju, oči se iskričavo osmehuju, a dve jamice na obrazima čine mu čitav izgled ljupkim i dirljivo privlačnim. Čitavu porodicu je izgubio u ratu, sahranio mrtve i pošao u partizane. Čim je došao kod nas, odmah se utopio u našu četvu. Prijateljujemo i pričamo kad god za to imamo priliku, a dosadno mu je samo onda kad nam te priče prekinu.

— Misliš li da se ovde nećemo dugo zadržavati? — pita me.

— Ne, večeras idemo pravo za Krajinu — kažem.

— A Prozor? Sćit? Duvno?

— Zbrisaćemo to brzo — odgovaram. — Jedna noć, jedan garnizon. Za tri noći biće otvoren put do Solaje i tvojih Krajišnika.

Oči mu blesnu.

— Želiš da ih vidiš?

— Mnogo — kažem.

— Ti si pravi drug! — ushićuje se. — Zavolećeš Krajinu kao da je tvoja.

Toga podneva razmišljam o Bokanovoj gordosti i ushićenju. Epopeja Kozare, slava Grmeča, plač Sane i krv Plive ispunili su mu grudi ponosom i jedna prerano ucveljena mladost procvetala je buntom snage i zanosa. Citava njegova generacija umesto knjige drži pušku, a budnom stražom zamenila je sva mlada sanjanja pod mesečinom. Dečački smešak presekao je ožiljak rata i prva bora udarila žig još nedoraslog ratnika.

— Već bi trebalo da se spremamo — govori on nestrpljivo.

— Još malo, — kažem — još malo, jer ko zna kad ćemo zaspiti.

Već mi u očima gori zalazak kasnog sunca, a gore nad kršom umorna krila orla padaju sve niže.

U noć ulazimo postrojani i zagledani u daleke zvezde nad planinom. Pred zoru smo već na domaku njihovom i svitanje otvara kapije Krajine. Iza nas ostaju polja koja smo prešli u jurišu, stubovi dima i retki rafali razbijenih garnizona. Samo nekoliko svežih humki yezuje misao za pređeni put: opet je pao tekstilni radnik sa Čukarice, bravar sa Voždovca, seljak iz Posavine. I opet je Bosna u topla nedra primila Srbiju i topla krv Srbije zalila brazde bosanske zemlje.

Dani i noći teku naizmenično i svako jutro osviće tako. Ulazimo u Krajinu s mišlju da nam je život jedno, grobovi jedno i sutrašnjica nedeljiva. Ulivamo se u razoreni pejzaž rata i grudi nam se pune tugom. Ovde je jednom bio grad, zvali su ga Ključ sad samo stoje zidine i gar paljevina. Kao i nekad, i sad Sana teče pored njega, samo što su joj obale tihe i prilazne staze zarasle već u korov. Nema više glasova da se natkriljuju nad njom, ni musavih dečaka da joj kuštravim glavicama bućkaju u virove. Tiha joj voda teče i mrtvi žubor ispod trava tek kao da priča o tome što je bilo i što se pod ognjem horda ugasilo na njenim obalama. Dižemo oči i pogledi nam se lepe za grozdove voćnjaka što otežali poniru zemlji. Jednoga dana došli su vojnici u crnoj odeći i pokupili beračice ispod grana. Odjeknuli su vrisci i piska nad mirnim tokom Sane i otežale grane pale još niže. Od tada zidine mrtvo stoje, Sana miruje, a neobrani šljivari se krše pod teretom.

— Tako su palili — pričao bi Bokan. — Plamen je lizao nebo. U noćima se čuo samo jauk. A onda, Drvar diže ustanak.

I opet mu ženice gore, a ruke nemirno razmahuju, praćeci bujicu reči nedovoljnih da sve objasne. Hteo bi sve da mi

rekne, sve da iznese, sve da zapamtim. I ja se trudim da ga ne uvredim nepažnjom i ne prekinem mu nit govora. No priča mu postaje ubrzo suvišna, jer slike koje nas sreću govore više od svih reči. Od jutra do večeri gazimo staze Krajine i prizor za prizorom otkriva njen drugi, uzbudljivi lik.

Na pragovima spaljenih sela dočekuju nas darovi i razmahane ruke devojaka. Dočekuju nas bodre priče staraca i tiha pitanja baka kraj ognjišta: kuda im sada prolaze unuci pod puškom i da li smo čuli za njih. Dočekuju nas krajiške pesme i kolo kozaračko, dirljiva povest utkana u slogove reči i raspevani ritam. Po stazama i puteljcima, pod šumom i nad planinom, omamljivo se širi ta priča kroz združene glasove i prožima nas snagom i radošću.

*U Krajini podigla se raja
Podigo je komandant Šolaja ...*

I priča pesma o šumskom radniku iz Pljeve, o legijama cmih, o jurišima Šoše i Mećave, o obručima na Kozari i tuzi knešpoljskoj. Priča o mostu na Gradiški i bataljonu drvarskih proletera. Govori o buni krajiškoj, o desetorici na jednog i pobedi jednog nad desetoricom. Saopštava o smrti u busiji i pobedi na drumu, o bratstvu na bunkeru i velikom pokolju kraj Sane. Peva pesma o Titu i proleterskoj brigadi, o Rusiji i Kaćuši, Lenjinu i Čapajevu. I izvija se visoko u čežnji ka socijalizmu, velikom dobu bratstva i mira na zemlji.

Prolaze dani i noći i ja uzbuđen slušam tu pesmu. Iskravajaju u mislima ulice Beograda, strelišta Kraljeva i Kragujevca, busije Valjeva i Užica, plotuni Kadinjače. Iskrsava čitav jedan svet dragih likova čije su kosti utemeljene u nešto što ćemo podići sutra. I ruka steže kundak, a korak postaje čvršći, dok se srce zaleće preko bunkera željno da sve prekrati. Misli se prepliću. Poteći će priča o Sumadijskom bataljonu, koji više ne postoji posle juriša na Gatu. Po niskim bajtama će se pričati o gladovanju proleterske brigade na Zelengori i jurišu pod Ivan-sedlom. Slušaće pioniri povest o nezadržljivom naletu proleterske brigade na Sćit, Duvno i Livno. Slušaće kako je Tito postrojavao brigade i, pružajući ruku na porobljeni kraj, slao proleterske čete da prognaju crne legije sa zemlje krajiške. I utkaće se priča u priču do istinite legende o smrti proletera u mnogim jurišima.

Kaplju jutra poznog novembra nad Krajinom i žuti lišćari stresaju grane i steru mekano lišće među stabla. Ukrštaju se staze partizana i ostavljaju doline, presecajući brežja, sve tamo do nasadi bunkera, odakle zjape šupljine mraka i večno okame-

njene oči cevi. Nadiru bataljoni i ruše, padaju i izdišu, a stope što slobodne ostaju iza njih ispisuju rumene tragove i žedno piju poslednje kiše jeseni.

Noć je. Oštri plamičci vatre igraju oko kazana i obasjavaju mokre šinjele na telima usnulih. Isparenje se meša s jakim mirisom znoja i u tesnoj odaji je zagušljivo. Starac sedi na tro-nošcu, neprestano podstiče vatru, reda obojke po oblicama i priča:

— Mene povратиše iz jedinice kad moje stare nestade. Sinovi nastaviše s puškom, a ja dođoh na paljevinu. Očitah slovo nad grobom moje starice i sedoh na go temelj. Šta da činim, mislim se. Sam sam ko vuk u gori. Dizati kuću, zašto? Sterati postelju, za koga? Glava teška da izludim. Prođe nekoliko dana i onda mi sinu. Covek mora da živi i da se odužuje nečemu. Podići ću ognjište, mislim, kraj groba i nešto krova da mi stara ne kišne. A možda će, razmišljam, i koji partizan naići, pa ćemo kraj vatre prozboriti reč.

Sumorno se krune starčeve reči, a sa streha, poput olovnih kapi, kiša i jesen zalivaju temelje. Ridasta Bokanova glava diže se ispod mokrog šinjela i pospane mu oči za trenutak blude u starca.

— Dedice, — kaže — kako ti se zvala stara?

— Jevdokija — veli starac.

— Moju staru su zvali Velinka — dodaje Bokan. — I ja sam sâm.

Starac ga na časak gleda, premisslja, a onda dohvati glav-nju i baci je na vatru.

— Eh, sinko, — kaže — mnogo nas je samih na svetu.

Bokan za malo ćuti, a onda opet obara glavu na torbu i raširenih ženica gleda u plamen.

Za malo pa se strojevi dižu i lupa porcija dočekuje jutro. U mokro svitanje *postrojavaju se* vojnici i u koloni po jedan uviru među stabla nedaleke šume. Na pragu ostaje starac sa dva olovno teška oka, što nam prate trag. Bokan se osvrće i viče:

— Dedice, vratićemo se! Vratićemo se, ne brigaj!

Udaljujemo se, i samo stub dima još se izvija iznad šume i razilazi u mokrom i maglovitom jutru. U susret, kao na gri-vastom belcu, dolazi decembar i beli oblak, sav u peni, leže na planinu.

Kanonada je počela u zoru, a večer dočekasmo uz ciku rafala. Zelene uniforme i crne kićanke približavale su se sve više našim položajima. Krv je obilno tekla i sipko snežna staza ostajala je rumena od nje. Počinjala je povest četvrte ofanzive i nova bitka Krajine. Naše čete su ostavljale oslobođene grado-ve i zbirale se za veliki marš ka jugu. Ranjeni neprijatelj je nastupao i ozlojeđen rio po snežnim nanosima.

Opet poznate staze i načičkani položaji, juriši i grč neprijatelja. Kroz kanjon Neretva penuša, a nad njom zagrljeni glasovi i škrgut čelika osvetnički pevaju. Deset na jednog, dvadeset na jednog, bataljon pred divizijom. I živa reka bosih britko se zariva u strojeve hordi i reže uz ciku uzani put do pobeđe. Uz svaki korak — uzdah, uz svaki juriš — psovka, uz svaki prodor — pozdrav, uz svaki odmor — pesma. Kuršumi beleže sekunde, a dugi rafali presecaju vreme što ga koracima, i povicama beležimo.

<i>Pao je jedan,</i>	<i>Prošla je prateća</i>
<i> drugi,</i>	<i> i s njom teški</i>
<i> treći.</i>	<i>Prošla je brigada</i>
<i>Pala je desetina</i>	<i> proleterska,</i>
<i> vod i četa,</i>	

I pesnik lomi stihove kraj puta, slaže utiske u poderanu svesku s mišlju da će živeti i poneti pesmu među ljude. Jedva i čuje zvižduk iz ponora i smrt što mu se spušta s krša. Obavljen u dim i maglu, umire u blesku mine i na tlu ostaje samo poderana sveska i rasuti stihovi kraj kamena.

Teško i nadojeno nebo leži na Neretvi. Kolone ranjenih hitaju na drugu stranu i nosila se ugibaju pod teretom. Male svetlosti fenjera umiru na površini vode i jedva osvetljavaju bleđa, izmučena lica. Stojim povijene ruke i gledam bledilo u nosilima, tražeći poznati lik. I najednom dve usahle jamice na obrazima i gotovo ugašene dečачke oči gledaju u mene.

— Druže komesare! — čujem prigušen doziv. — Druže komesare!

Koračam i naginjem se nad dve smršale šake što se ne-moćno pokreću na pozdrav.

— Sagni se — kaže.

Saginjem se i toplom, slabom dahu, prinosim uho.

— Ranjen sam, vidiš? — šapuće.

— Da, vidim — govorim.

— Tek što smo pošli iz Krajine, a mene preseče. I ti si ranjen?

— Jesam, — kažem — baš u tvojoj Krajini.

— Nije ti žao?

— Nimalo.

Spečene usne pokušavaju da se razvuku u blag, detinji smešak, no uzalud. Muči se i mršti za trenutak, a onda predahne i pita.

— Kaži, hoćemo li se vratiti u Krajinu?

— Svakako.

— Brzo?

— Sigurno, brzo, a šta bi drugo?

— I nikad više nećemo otići iz nje?
— Nikad, Bokane, nikad — kažem.
— Onda je u redu — zaključuje on i umorne mu se oči sklapaju. — Pa do viđenja, družo komesare!

Vojnici podižu njegova nosila i preko stranice pada samo nemoćna ruka željna da mahne. Pratim ga sve do dna srušenog mosta i gubim ga iz vida tek na drugoj strani. Cini mi se kao da još vidim onoga starca pred brvnarom i razmahanu Bokanovu ruku kad mu dovikuje:

— Dedice, vrtićemo se! Vrtićemo se, ne brigaj!

I prožima me saznanje da se moramo vratiti, bilo kako i bilo kad. Vrtiće se 1. proleterska na zemlju Šolaje i Mećave i hiljaditi stroj ništa neće moći da zaustavi. Pokopaćemo legije crnih, uniforme zelenih i kićanke sa lubanjama. Na poprištu spaljenih sela, podići ćemo domove mladih u kojima će Bokanovi vršnjaci moći bez puške da sanjaju pod mesečinom. Preko stranica knjiga marširaće strojevi mrtvih proletera i viorne zastave, prkosni plamenovi revolucije pozvaće nove i povesti ih velikom cilju.

Mihajlo RENOVČEVIĆ

NEZGODA S PREZIMENOM

U leto 1942. Kraljevački bataljon se nalazio na sektoru Mliništa, gde je u to vreme boravio Vrhovni štab.

Jedne večeri zamenik komandanta bataljona i vodnik jednog voda vraćali su se iz neke *susedne* partizanske jedinice.

Kada su stigli u blizinu štaba bataljona, zaustavio ih je prodorni glas stražara:

— Stoj!

— Stali smo! — odgovorio je vodnik.

— Ko ide? — upitao je stražar.

Nastao je tajac. Zamenik komandanta bataljona, Milan Antončić Velebit, mislio je da će njegov drug odgovoriti, pa je ćutao.

— Velebite, Velebite! — okrenuo se brzo vodnik, jer se nalazio ispred *Antončića*. — *Odgovori mu ti, molim te* — reče šapatom.

— Zašto ja? Javi se ti, neka bude isti glas.

— Ma ne smem, čoveče. Pobiće nas ako mu kažem prezime.

Vodnikovo prezime bilo je Četnik.

KULTURNO-PROSVETNI RAD U KRAGUJEVAČKOM BATALJONU

^_^z naporne marševe i borbe bataljon je nalazio vremena i za kulturno-prosvetni rad. Pored političke nastave, održavani su časovi za opismenjavanje.

Mnogi borci su se brinuli o prikupljanju knjiga. Tako je stvorena mala bataljonska biblioteka. Pri pokretu, nosio ju je konj koji je za to bio određen. Nalazila se, inače, u tri velika sanduka, koja je bila u sastavu radnog voda. Imala je bibliotekara koji je izdavao knjige četama i pojedincima i brinuo se o tome da se ne zagube i da se na vreme vraćaju. Izbor knjiga, doduše, nije bio velik. Mahom su to bila dela domaćih pisaca: Janka Veselinovića, Petra Kočića, Laze Lazarevića, Stevana Sremca i drugih. Najviše smo tražili jednu knjigu Nušićevih dela koju smo ukrali glumcu Nikoli Popoviću.

Od stranih pisaca biblioteka je raspolagala nekim delima Maksima Gorkog, Sinklera, Perl Bakove itd.

Sem beletristike, našlo se i nešto marksističke literature. Nju smo najviše nabavljali u katoličkim samostanima. Pored ostalog, u samostanu u Livnu našli smo Marksov »Kapital«. Fratri su nam otvoreno govorili da proučavaju marksističku literaturu kako bi mogli voditi borbu protiv komunista.

Pored knjiga u biblioteci se čuvala partijska štampa koja je tada izlazila.

Bataljon je imao hor i diletantsku pozorišnu grupu. Hor je bio za one prilike veoma dobar. Pevalo se u četiri glasa. Sa partizanskim i borbenim pesmama, na repertoaru je imao Mokranjčevu rukovet i rukovet narodnih pesama iz svih krajeva zemlje koju je sastavio brigadni horovođa.

Sastavni deo svakog programa priredbe bile su recitacije. Recitatori, mahom borci, recitovali su najviše rodoljubive pesme Đure Jakšića, Zmaja, Rakića. Takođe uz pesme Jovana Popovića, Skendera Kulenovića često bi se recitovale i pesme boraca našeg bataljona. Jedan od njih je bio Bata Janjić, čija je pesma »Laste, laste« bila veoma popularna.

Diletantska grupa je pripremila nekoliko komada, najviše »Sumnjivo lice«, »Analfabetu« i »Hadži Loju«. Pored toga, ja sam sa grupom pripremio i dve jednočinke »Seljanka i trošarinac« i »Bondža«.

U većini slučajeva hor, diletantska grupa i recitatori istupali su zajedno. Priredbe su davane gde god je za to bilo mogućnosti. Za spremanje hora i pozorišnog komada ili skeča imali smo vremena samo kada smo bili na odmoru u nekom selu, varošici ili gradu.

Priredbe smo organizovali gotovo u svakom selu kuda je bataljon prolazio. To su bile improvizacije na kojima smo izvodili mahom isti, na brzinu pripremljeni program. Međutim znatno su bolje bile naše priredbe u Jajcu, Donjem Vakufu, Bugojnu, Bosanskom Petrovcu i drugim većim mestima.

Prvi naš nastup sa »Sumnjivim licem« bio je u Donjem Vakufu, zatim u Jajcu, a »Analfabetu« smo davali u Bugojnu. Prostorije su bile uvek pune boraca i naroda.

Zanimljivo je da smo imali, pored ovih sekcija, kako bi smo baš rekli, i grupu vežbača sa puškom. Za nju je vežbe sastavljao Ljubiša Veselinović. Grupa nije bila masovna kao fudbalski tim, na primer, ali je njen program za ono vreme bio i neobičan i zanimljiv. Razume se, fudbalski tim je bio popularniji. U njemu su igrali aktivni fudbaleri kragujevačkih klubova Knićanin, Dorđević, Korać, Janković, Vukajlović, Bojović, Mladenović, Paligorić, Radoičić, Stević i drugi.

U proleće 1942. organizovano je u Foči fudbalsko takmičenje. Tim Vrhovnog štaba smo pobedili sa rezultatom 8:1, a tim Radničkog bataljona iz Foče sa 3:1. Posle utakmice bacala se kugla i održan je lakoatletski miting. Trčalo se na 100 i 1.000 metara.

Kada smo oslobodili Livno, u leto 1942, odigrana je utakmica između našeg i Kraljevačkog bataljona. Tu utakmicu smo dobili sa 2:1. Istoga leta, na položaju kod Kupresa, u selu Malovanu, igrao smo sa ekipom 1. crnogorskog bataljona. Utakmica se završila nerešeno — 1:1. Dok smo igrao utakmicu, ustaški tenkovi su patrolirali oko Kupresa, nedaleko od nas. To je bila poslednja utakmica u 1942. godini. U leto 1943. nastupili smo protiv 7. krajiške brigade kao tim 1. proleTERSKE i pobedili sa 7:1, a u leto 1944. sastali smo se sa 13. proleTERSKOM brigadom u Sandžaku.

Milan DORĐEVIĆ JANACKO

U ISTI ČAS

II

[^] Užicu 1941. godine radila sam kao skojevka na telefonskoj centrali pri Vrhovnom štabu, zatim u Agitpropu za Sandžak u Novoj Varoši, pa opet na telefonskoj centrali u Foči. U 1. proletersku sam došla 10. maja 1942. godine. Do tada sam, uglavnom, redovno jela, spavala, toplo bila obučena i nisam osetila teškoće bataljona u borbama. A kada sam počela da živim životom jedinice, htela sam da iskoristim svaki, i najmanji, odmor da naslonim glavu, pa makar i na pušku, i da zaspim. Iako je to trajalo, obično, kratko vreme, za drugove je to bio znak da neću moći da izdržim veliki pokret. Na kratkim zastaneima, dok smo spavali, bilo je reči o tome kako bi dobro bilo, ako se sretnemo sa nekom bolnicom, da me tamo ostave. To mi je prvi nagovestio Dura, sin Čika-Mikanov. Odgovorila sam mu da ja iz bataljona neću ići. Ali, za svaki slučaj, da me ne bi poslali u bolnicu, odvikla sam se od spavanja na zastaneima.

Posle viščasovnog penjana uz strane Rudina javila sam se dobrovoljno da se spustim sa Tadijom, zamenikom komandira čete, u Šćepan-polje i obidem desetinu koja je ostala na mostu. Otada idem u patrole zajedno sa ostalim dobrovoljcima, stražarim dobrovoljno, a kod Čureva javila sam se da posle dugog pokreta budem osmatrač. Radim sve što i ostali drugovi skojevci koji žele da budu članovi KPJ. Glavnu teškoću sam savladala; naučila sam da manje spavam.

Kandidovali su me, a Raka i Bagi su određeni od partijske ćelije da mi kao kandidatu objašnjavaju teorijska i politička pitanja uz put, na odmoru ili u koloni, obično bi prišao Raka i počeo da priča nešto u razvitku društva, ili iz »Istorije SKP(b)«, ili o tome kakav treba da bude komunista. Svaki put bi završio na isti način: »Ma znam da to znaš, čitala si i učila«. Smatrao je da mu objašnjenje ide teže nego puška, pa nije dužio. Bagi je bio konkretniji. »Vidiš ovaj Prca, mnogo psuje ma da je odličan borac. A onaj Kiki odmah potrči čim se objavi »dodatak«. Što se borbe tiče, vidiš i sama, ubi ga da te ne ubije«.

Dani su prolazili. Posle borbi u Bosni i Hercegovini došli smo u Bosansku Krajinu. Radovali smo joj se, a i ona se nama radovala. Stigli smo na teren Velikog i Malog Tičeva. Još smo u pokretu, kolona nešto zastajkuje, kišovito vreme, blato, hladno je. Treba da se tu smestimo, ali se traži mesto — nema mnogo kuća.

Prilazi mi mala Milena. Zajedno smo u četi. Gledam da joj uvek nekako pomognem. Mala je, slaba, a tolika je i moja sestra Desa u 2. proleterskoj. Nerazdvojne smo drugarice, možda baš i zbog toga. Ima nešto da mi kaže. Uzvrpoljila se i najzad počeo:

— Znaš, Vojka, tražio te kurir Druge proleterske. Imao je Desine slike i pismo da ti preda — ona je poginula . . . Znaš, imam još jedno da ti kažem. Postala si član Partije.

I učutala je. Gutala sam i ja, jer nisam mogla da progovorim. Dva velika osećanja su se sukobila u meni, sedamnaestogodišnjoj partizanki: žalost za sestrom i radost što sam postala član Partije. Ne smem da plačem, zadržavam suze, gutam nešto što mi je stalo u grlu pa neće da prođe. Ali ne smem ni da progovorim da sam srećna što sam postala član Partije, što sam odavno želela, jer mi se čini ako progovorim, ono u grlu će me zadaviti.

Stegla sam, zube i klimnula glavom. Milena je htela još nešto da mi kaže, ali nije mogla, ili nije umela. Videvši me da sam se skamenila, otišla je.

Smestili smo se svi u jednu veliku pojatu u kojoj je bilo puno sena, spremljenog za zimu. Noć je. Kuvari su otišli da pripremaju hranu, a bataljon se zavio u seno i posle dugog pešačenja zaspao. Kiša je počela da pada, najpre sitno, a posle krupnija — prava jesenja kiša. Kapljice su dobovale po krovu, od dasaka. Nisam mogla da spavam. Bila sam uzbuđena današnjim vestima. Odjednom, u toj tišini, violina zacvili u mraku, tiho, tiho kao da samo ona postoji. Bila je to poznata serenada, čije su se neizgovorene reči »Oj meseče, oj vrati mi dragu, vrati. . .« pretvarale u meni u »vrati mi sestru, vrati...« Bila je devojčica. Imala je petnaest godina kad je otišla u partizane i — tek je navršila šesnaestu. Starija sestra je poginula kao član Partije. Znala je, bar je naslućivala, zašto gine. Ali ova, mala, sa plavim pletenicama, detinjim toplim licem, iskrenim i vedrim očima, sa puškom skoro većom od sebe i rancem na ramenu, devojčica koja se hvalila drugovima da ima sestru u 1. proleterskoj, ona . . .

I u mraku, dok je tiho jecala violina, pustila sam i ja^a suze, ali da ih niko ne vidi.

Vojka PETRONIJEVIC MILATOVIC

LIKOV I DRUGARICA

Q
retali smo ih na začelju kolone i u prvoj borbenoj liniji. Bolničarke su bile verni saputnici bombaša i mitraljezaca, a počesto su se nalazile na mrtvoj straži, u patroli, u izviđanju ili zaštitnici. Imale su pune ruke posla na maršu i odmoru, u partizanskim bolnicama i na logorovanju, za vreme mitinga ili konferencije. Izgarale su na dužnostima koje su tražile krajnje požrtvovanje, izvanredno otporne nerve, čvrstu volju za rad.

Tegobe partizanskog ratovanja teško su ih pogađale, ali su ih one stojički podnosile, bez roptanja, ne posustajući, ne klonući duhom.

Koliko li je tih partizanskih bolničarki i boraca ostalo na putevima stradanja i junaštva?

Stefa Simović je celo vreme provela među ranjenim i bolesnim drugovima. No time se, na žalost, u mnogobrojnim slučajevima nije mogla nadomestiti krajnje nepovoljna oskudica u sanitetskom materijalu, vremenu, prostorijama. Oskudica u svemu, osim — u međusobnom poverenju i drugarstvu, odakle smo crpli snage da preodolimo sve gubitke i nepogode koji su nas pratili.

Stefa se nikada nije požalila na teškoće u svom poslu, nije tražila pomoć niti se izvlačila s »tvrdog« mesta. Mučila se i saviđivala fizičke slabosti. A o svemu tome nikada nije volela da govori. Bilo je sramota da to iznosi, još manje da prizna da se zamorila. Zračila je toplinom koja je neobično vredela kao sastavni deo pomoći koju su lekari pružali našim borcima. Ig-manski marš još je ostavio »za uspomenu« poveće otekline na nogama. Ali se nikad nikom na to nije požalila. Prilikom eva-

kuacije Foče, maja 1942, spazila sam da ide bosa. Ko zna koliko kilometara je prevalila bez cipela i čarapa! Neko ju je zapitao zašto je bosa. Niko od nas nije ni slutio da su joj otekline tako teške. »Ne mogu cipele da obujem!« odgovorila je tako mirno kao da se to nje i ne tiče.

Bile smo u istoj koloni na velikom maršu sa Zelengore do Bosanske krajine. Izdržala je kao da je bila s potpuno zdravim nogama. Negde kod Livna smo prekinule vezu. Tek tada su nastali uslovi da potraži lekarsku pomoć u našim bolnicama, na slobodnoj teritoriji. Ali je sve bilo kasno. Stefe više nije bilo u našoj koloni, njen glas više nismo čuli. Ostala nam je u najlepšoj uspomeni kao primerna žena — borac, savesna bolničarka koja je iskreno saosećala za tuđe bolove i patnje i trudila se da ih ublaži koliko god je bilo moguće.

Položaj Kraljevačkog bataljona iznad Kupresa. Neprijatelj je protivnapadom izazvao pomeranje naših redova. Borci su se pod žestokom vatrom neprijatelja morali prebaciti na pogodniji položaj. Nezavidna situacija, ali baš u tim trenucima se stiče iskustvo i dolazi do izražaja vrednost svakog borca ponaosob.

Drugarica Katica je ostala na položaju. Ona štiti odstupnicu svoje čete. Ustaše su kidisale prema položaju, s koga su odmicali naši drugovi. Ona se s vremena na vreme osvrkala prema drugovima, da proveri da li su se svi prebacili preko brisanog prostora i dohvatili novog položaja. Odjednom sasvim neočekivano, našla se licem u lice sa ustašom naoružanim do zuba.

Prosto je bila zgrabljena. Nastalo je rvanje. U tom dvo-boju Katica se na prvi pogled nije imala čemu nadati. Ali ona se nije pomirila sa sudbinom. Prikupila je svu snagu i zarila ustaši prste pod grlo. Pri tome su joj pomogli drugovi ubrzanom paljbom s novog položaja. Spasla se i žurno prebacila u sastav čete.

Sto je preživljavala u tim trenucima i kako se osećala, teško je opisati. O svemu tome ona ne priča.

Olga Bešić je zapažena kao vedra i smela drugarica. Njen borbeni put se završio na Sitnici, 20. novembra 1942. godine. I tu, kao i u mnogim sličnim slučajevima na dugom putu od Crne Gore, preko Pljevalja do Bosne, pokazala je kvalitete požrtvovane bolničarke i nesebične drugarice. Bila je ranjena u kuk, ali za to niko nije saznao. Na samom položaju, koji je bio pod kontrolom neprijateljeve vatre, uspela je da previje **desetak**

ranjenih drugova. Nije marila za svoju ranu. Nije se obazirala na to što gubi krv, samo da bi spasla svaku kap krvi svojih drugova. Verna sebi i svom pozivu, učinila je sve da se drugovima nađe u nevolji, i uspela je mnogima da pruži prvu pomoć kada im je bila presudna po život. Njen podvig na Sitnici nagrađen je pohvalom vrhovnog komandanta druga Tita. Sem toga, o njemu je govorila u svojim emisijama i radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

Umrla je u Mrkonjić-Gradu. Izliv krvi se nije mogao nadoknaditi. U našim srcima ostala je praznina i zavet da sledimo njen primer, kojim smo se nadahnjivale.

Ljubica VUKANOVIC

ZA BRATSTVO I JEDINSTVO

* stog časa kada je formirana, 1. proleterska je razvila zastavu bratstva i jedinstva. Ona je imala snažno jezgro ljudi koje je vaspitavala KPJ i koji su već davno bili raščistili sa nacionalnom usokgrudošću.

Bili su to teški dani kada je bratoubilački rat, koji je počeo odmah posle sloma stare Jugoslavije, u nekim krajevima naše zemlje bio uzeo široke i tragične razmere i kada je okupator sa domaćim izdajnicima raspirivao međusobnu mržnju trudeći se svim sredstvima da taj sukob primi oblike bratoubilačke borbe. Njeni su koreni bili duboki, a poticah su iz neresavanih suprotnosti bivše Jugoslavije.

Za stvaranje bratstva i jedinstva i sprečavanje bratoubilačkog istrebljenja nije bila dovoljna samo oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika. U isto vreme vodila se jedna druga bitka, bez oružja, polako i sistematski. Njeni su plodovi bili od neocenjive koristi za uspeh narodne revolucije i njenu konačnu pobeđu.

Trebalo je u toj velikoj, neprekidnoj bici osvajati ljude, njihovu svest, njihova srca. A teškoće su bile to veće što je bratoubilački rat besneo s posebnom žestinom baš u ekonomski i kulturno zaostalim krajevima Jugoslavije. Zbog toga je osvajanje ljudske svesti tamo bilo mnogo teže od osvajanja neprijateljevih bunkera.

Neprijateljeva propaganda, koja je raspolagala ogromnim sredstvima, manifestovala se ne samo poznatim antikomunističkim sadržajem već tim više i opasnije intenzivnim i podmuklim razbuktavanjem bratoubilačke borbe naroda Jugoslavije. Zbog te podmuklosti, zbog perfidnog karaktera te propagande, borba protiv nje je bila utoliko teža.

Trebalo je dobro poznavati političku prošlost krajeva u kojima je bratoubilački rat uzeo široke razmere. Trebalo je poznavati psihologiju ljudi, a naročito seljaka, u tim krajevima. Trebalo je uložiti mnogo strpljenja, znanja, političke

širine i umešnosti, i mnogo sitnog svakodnevnog rada, ljubavi, oduševljenja, da bi se u svest ljudi unelo shvatanje da bratubilačka borba jedino služi okupatoru, da je jedini put borbe za slobodu i nezavisnost zemlje — zajednička borba svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika, bez obzira na verske i sve druge razlike.

Gde god je prošla, gde god je vodila oružane borbe. 1. pi-oleterska je, pre svega, časno izvršavala svoj prvi politički zadatak — razvijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Glas o toj plemenitoj aktivnosti širio se po celoj zemlji. Umorni, gladni, iscrpeni, borci 1. proleTERSke su svuda, u svakoj kući, u predahu između bojeva ili na kratkom odmoru, sa oduševljenjem radili na razvijanju bratstva i jedinstva. To je bilo u njihovom srcu. Ta misao je bila nepremdno u njihovoj svesti.

Samo za svesne borce, za članove Komunističke partije Jugoslavije, to nije bila iluzija, već zadatak koji se mora izvršiti i od čijeg ishoda u prvome redu zavisi dalje razvijanje narodnooslobodilačke borbe. Za mnoge ljude, čak i one dobronamerne i patriotski orijentisane, za one koje je talas bratubilačkog rata već uhvatio, to je bilo i neshvatljivo i neostvarljivo u tim danima.

U to vreme srpski živalj je sumnjivo vrteo glavom zbog našeg pravilnog odnosa prema narodu u muslimanskim i hrvatskim selima. Sirile su se parole: »Dolaze komunisti i srpski četnici, poklaće sve Hrvate i muslimane«, ili: »Dolaze komunisti zajedno sa ustašama da pale srpska sela«.

Ali bilo je dovoljno da 1. proleTERSka samo jednom prođe kroz selo, makar se i ne zadržavala, pa da prvo plodonoSno seme bratstva i jedinstva bude posejano.

Umela je 1. proleTERSka, kao istinska narodna vojska, da u punoj meri obezbedi pravilan odnos prema narodu. Događalo se da njene jedinice tu i tamo pogreše u odnosu prema narodu, u poštovanju njegovog dostojanstva, njegove imovine, njegovih verskih osećanja, u razvijanju bratstva i jedinstva. No te greške su bile veoma retke. Jer i novi borci raznih nacionalnosti, koji su u toku rata stupali u brigadu, naučili su i znali su ne samo da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika već, pre svega, da gaje pravilan odnos prema narodu i budu aktivni u borbi za bratstvo i jedinstvo.

Uprkos teškim uslovima u kojima se nalazila za sve vreme rata, 1. brigada je sistematski razvijala ideološko-politički rad među svojim borcima. Rad na marksističkom obrazovanju, povezan sa konkretnim potrebama revolucionarne borbe, podrazumevajući pri tome, pre svega, borbu za učvršćenje bratstva

i jedinstva, bio je preduslov za uspešno izvršenje njenih političkih zadataka. To je bilo moguće jer je više od polovine boraca bilo u redovima KPJ.

Svesna osetljivost i složenost borbe za bratstvo i jedinstvo i obezbeđenja pravilnog odnosa prema narodu uopšte, 1. proleterska je uvek preduzimala sistematske političke mere kako bi se svaki borac do detalja upoznao s političkim prilikama onoga kraja u koji je brigada išla.

Pošto je ideja bratstva i jedinstva imala duboke korene u svesti i srcima boraca 1. brigade, na svakom koraku bilo je mnogo samoinicijative kako bi se postavljeni zadatak što uspešnije izvršio.

Uz ljute bojeve i teške marševe, brigada je organizovala hiljade političkih zborova, mitinga i hiljade priredaba sa kulturno-umetničkim programom. Svaka četa, svaki borac je bio aktivan u ostvarenju tog velikog zadatka. U svakoj izgovorenoj reči, na svakoj kulturno-umetničkoj priredbi snažno se provlačila ideja bratstva i jedinstva. Borci su pevali sa puno topline i nostalgije svoje zavičajne pesme o Moravi, Kolubari, Jasenici, Durmitoru, ali uvek i o Kozari i Matiji Gupcu, selu Maleševu, Marjanu i Triglavu. Uz »Partizanku« i »Mitrovčanku« pevane su pesme o oktobarskoj revoluciji. Takvi politički zborovi, mitinzi i priredbe održavani u oslobođenim gradovima, u hiljadama sela kuda je brigada prolazila, oduševljavali su mnogobrojne posetioce.

Nikad borac 1. proleterske neće zaboraviti sela oko Duvna iz kojih je narod pred njen dolazak, u leto 1942. godine, napustio svoje domove strahujući za svoju sudbinu. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da stanovnici ovih hrvatskih sela jasno shvate da 1. proleterska i njeni borci nemaju ničeg zajedničkog sa onima koji su za račun okupatora vršili zločine nad nevinim stanovništvom. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da narod ovog kraja oseti duh 1. proleterske i njenu istinsku ljubav prema narodu.

Borac 1. proleterske neće zaboraviti leševe koji su plovili niz Drinu i Cehotinu i sve četničke zločine u istočnoj Bosni. Neće zaboraviti ni ustaške pokolje nad srpskim življem kraj Kupresa. Gledao je taj borac kako u isto vreme gore i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela. Palili su ih Nemci i ustaše, Talijani i četnici. On to neće nikad zaboraviti, jer je svesno ulazio u boj da spasava i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela.

Kada je brigada iz Rogatice pošla prema Romaniji, zatekla je selo Kovanj u plamenu. Nije bilo potrebno nikakvo naređenje: borci su trčećim korakom uleteli u selo i razjurili

četničku bandu. Mali Abdulah, četrnaestogodišnji dečak, koji je jedini u svojoj porodici izbegao četničku kamu, postao je tada ratnik — partizan.

Jedan od značajnih rezultata vojne i političke aktivnosti 1. proleterske postignut je februara 1942. godine, stvaranjem Omladinske čete u Foči — od Srba, Hrvata i muslimana. Taj primer je simbolično ukazao kojim putem narodi Jugoslavije treba da idu u borbi za slobodu, za novu Jugoslaviju.

Kuda god je prolazila 1. proleterska, narodu je postajalo jasnije kakvu je ulogu okupator dodelio ustašama, četnicima i drugim izdajnicima. Ona je tu izdaju razobličila i pokazala to svugde i uvek opipljivim činjenicama. Tako je, na primer, u ustaškom uporištu na Sitnici zarobila kompletan neprijateljev garnizon i u njegovom štabu ženu i sina četničkog komandanta Drenovića. Narod ovog kraja je tada jasnije video ustaško-četničku saradnju i uverio se u istinitost onoga što su mu govorili naši borci.

Tom prilikom su izdvojeni silom mobilisani domobrani i pušteni kućama, a ustaški zločinci su izvedeni pred ratni vojni sud. Na taj način u praksi je pokazano kako partizani odvajaju one koji čine zločine od onih koji su zavedeni i silom mobilisani. Glas o njima, o njihovoj borbi širili su u svojim krajevima oslobođeni domobrani.

Nema sumnje, reč je činila svoje, bile su korisne i raznovrsne priredbe, ali je narodu ovih krajeva trebalo i konkretno, na delu, dokazati ustaško-četničku izdaju s jedne i doslednost Narodnooslobodilačke vojske s druge strane, kada su u pitanju interesi naroda i borba za bratstvo i jedinstvo. Da bi se uvidela potpuna vojna saradnja između četnika i Nemaca u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, trebalo je razviti ofanzivu protiv četnika u centralnoj Bosni i omogućiti narodu ovoga kraja da otkrije istinu. Četnički komandant Rade Radić bio je u nemačkom štabu kada su Nemci baš uoči Božića, 1943. godine, pretvorili crkvu u Kokorima u štalu za konje. Borci 1. proleterske, poštujući verska osećanja naroda i narodne običaje, očistili su crkvu i omogućili narodu da slavi Božić. U crkvi je čak i partizanski pop održao bogosluženje. Razume se, nije to bio nikakav kompromis, jer proleter, iako su poštovao tuđa verska osećanja, nisu skrivali svoja ateistička ubeđenja.

Susreti koje su imali borci 1. proleterske sa Krajinom, Dalmacijom i drugim krajevima naše zemlje neće nikad biti zaboravljeni. Borci takođe pamte ljude — pojedince koji su bili uvek spremni da im pruže maksimalnu materijalnu i svaku drugu pomoć. Bili su to ljudi koji se ničega nisu plašili kad je trebalo izvršiti zadatke koje im je postavila Narodnooslobodi-

lačka vojska. Mnogi od njih su časno poginuli kao vodiči, obavještajci, kuriri, organizatori prikupljanja hrane, članovi narodnih odbora itd.

Bilo je u tome poslu divnih primera požrtvovanja i samoodricanja. Kraj Mrkonjić-Grada, u jednom malom srpskom selu zaklao je seljak poslednju ovcu i odneo je bataljonu 1. proleterske, a za svoju decu je ostavio samo utrobu.

U jednom muslimanskom selu kod Teslica kolona brigade je prolazila pored kuće iz koje je dopirala kuknjava. Kada su borci hteli da je zaobiđu, izašao je jedan starac i rekao im:

— Uđite, drugovi! Sin mi je bio sa službom na železnici. Vi ste topovima gađah voz i on je poginuo. Uđite u moju kuću i budite mi danas gosti, jer moj sin je i srcem i dušom bio partizan.

Uzbuđljiv je bio doživljaj boraca proletera na položaju u srpskom selu Zišcima, iznad Vareša, januara 1942. Brigada je dobila zadatak da sačuva sela od ustaških pokolja. Na temperaturi od 30 stepeni ispod nule stražari su se smenjivali svako pola sata. Sutradan se tek saznalo da je čiča Rista, domaćin kuće, čitave noći pravio društvo stražarima.

Na žalost, toga dana četničke jedinice, u kojima je u to vreme bilo dosta seljaka iz ovih sela, omogućile su ustašama da s leđa priđu proleterima i oni su morali napustiti položaj pred čiča-Ristinom kućom, koja je sutradan izgorela.

Kada je brigada, u sastavu 1. proleterske divizije, zajedno sa 3. krajiškom i 13. hrvatskom krenula u Srbiju, imala je u svojim redovima manje od jedne trećine onih koji su u njoj bili kada je formirana. Umesto boraca iz Srbije i Crne Gore, koji su pali u velikom boju za slobodu i za bratstvo i jedinstvo, u njoj su se uoči polaska u Srbiju našli borci iz gotovo svih krajeva Jugoslavije. I svi su se podjednako radovao što odlaze u Srbiju. U borbama za oslobođenje Beograda, pa sve do Trsta, u brigadi je bilo sve više boraca svih nacionalnosti naše otadžbine. Bila je to u punom smislu brigada bratstva i jedinstva.

Nemanja MARKOVIĆ.

ZASUČIMO RUKAVE

Kulturno-prosvetni rad u našoj četi se razvijao u dva pravca: sa borcima i sa stanovništvom teritorije na kojoj smo se nalazili. Pismenost i kulturni nivo boraca bili su različni, pa je i rad sa njima bio prema tome podešen. Pojedinci su savladivali pismenost, a drugi su proučavali određeni materijal, držali predavanja, organizovali razgovore o aktuelnim pitanjima iz teorije marksizma-lenjinizma.

Borbeni zadaci nisu uvek dopuštali normalan kulturno-prosvetni rad, ali smo ga ipak organizovali u svim prilikama. Planirani odmor jedinice, a i drugi njeni zadaci, nisu se mogli zamisliti bez planskog kulturno-prosvetnog rada.

Sećam se početničkih teškoća oko održavanja analfabet-skih tečajeva. Pošto je u četi bilo nekoliko nepismenih drugova, zaduženi su pojedinci, uglavnom učenici i studenti, da svakoga dana rade sa njima. Ovi »učitelji« behu oslobođeni patroliranja i noćnog dežurstva. To potraje mesec dana i rezultati ne izostadoše. Ali kad učestaše pokreti i akcije, desetari zaboraviše da štede one koji uče. Zbog toga se tečajevi gotovo raspadoše. Ljudi zaboraviše svoje obaveze, tako da smo morali sa njima održati sastanak.

— Borac Beogradskog bataljona ne sme biti nepismen, to bi bila najveća sramota za sve nas, moramo likvidirati nepismenost i sve što je nazadno — reče u početku politički delegat voda.

— Kako ti misliš nas likvidirati, delegatu? — upita šaljivo crmpurasti omladinac. — Ovo je i naša brigada i vojska, učićemo, ali na lep način.

Razgovor se zatim zaoštri. Čula su se razna mišljenja.

— Bune se borci za privilegije, što ne stražarčite kao i ostali, već . . .

— Nismo mi krivi što vi i učenje smatrate za akciju.

— Da izvršimo nova zaduženja, pa na posao. . .

— Učićemo, učiti, dosta sa ubeđivanjem. . .

I pored svih teškoća, nepismeni drugovi su sticali osnovna znanja iz pisanja i čitanja. Ali to nije bilo dovoljno. Trebalo je stvarati i druge kulturne navike. Pojedinci su malu pažnju obraćali higijenskim uslovima. Mirili su se s prljavim rubljem, neopranim nogama, vaškama. I tražili su nekakve izgovore za svoje stare navike, koje je nova sredina želela i morala da menja. Ostao mi je u živom sećanju razgovor političkog delegata sa jednim drugom.

— Nisi oprao košulju već tri nedelje, prosto je garava. Dobio si bio malu krasticu na nozi, a sad su obe noge preplavljene kožnom bolešću, moraš slušati bolničarku, naviknuti se i učiti... — pridikovao je delegat. — Mi smo vojska iz naroda, ali znaš li ti, bre, da smo mi i proleterska vojska, i to iz Beograda i okoline, pa će bruka biti da ovako kao ti idemo.

— Pa... pa, šta da činim, neću, valjda, prati ko' žena, ne znam to, a i što mi ti pričaš kad si bio ko i ja nepismen i prost — odlomi borac malo inadžijski.

— Bio sam, družo, ali više nisam, evo, vidi kako pišem, kako sam čist i uredan. To sam ja.

— Pa, de, što si navalio! Promeniću se od danas i druge ću učiti. Kad im ja podviknem, ćaća ih zakarto', ima da sve ide napred!

Redovno su držana i predavanja iz raznih oblasti nauke i tehnike. Borci su pokazivah naročito interesovanje za popularna izlaganja. Govorilo se o postanku Zemlje, religiji, razvitku društva, kolhozima, političkim partijama u Jugoslaviji itd.

Četa je imala i malu biblioteku sa knjigama iz beletristike i teorije marksizma-lenjinizma. Te knjige smo nabavljali na razne načine, onako kako su dopuštale ratne prilike.

Da bismo u svako doba mogli življe razvijati kulturno-prosvetnu delatnost, učili smo razne recitacije, borbene i narodne pesme, uvežbavali horske pesme, pripremali razne aktove od domaćih i stranih autora. Sa tako pripremljenim programom svaka je četa bila kadra da organizuje priredbu i veselje s meštanima.

U jesen 1942. godine 1. vod naše čete, sa još nekim delovima jedinice, bio je određen da pomogne razvoju kulturno-prosvetnog rada u omladinskim radnim brigadama Bosanske krajine.

Bili smo počašćeni tom odlukom štaba brigade i štaba bataljona. Krenuli smo u okolinu Ključa i na prostranim njivama ugledali devojke i mladiće kako skidaju žetvu. Susret je bio više nego srdačan. Radovali su se zajedničkom radu sa borcima, a mi smo osećali zadovoljstvo što smo ulazili u »mirnodopski život«.

Posle kraćeg upoznavanja ostavili smo puške i prihvatili se kosa i srpova. Nekima od nas je to bila prva žetva, ali u ratnim prilikama se sve i može i zna. Zaorilo se polje od raznolikih pesama i glasova. Tek najjači bariton se jedva otimao i prednjačio.

Ipak se sve slilo u jednu melodiju:

*U drugarstvu i prirodi,
Po oluji, burnoj vodi,
Naš brod samo napred brodi.
Eto nas!*

*Hej, zasučimo rukave, znoja neka,
Izgrađićemo novoga čoveka.*

Došlo je vreme večeri, počinku.

U međuvremenu stotine devojaka i momaka se uhvatilo za ruke i uplelo u kolo. Svi smo sada brigada rada! Nosi nas neka neodoljiva snaga. Ne stižem da ponovim reči pesme. Promiču brzo i odzvanjaju u noći:

*Koliko je u Kozari grana,
Još je više mladih partizana.*

*Oj djevojko, dragaj dušo moja.
Po čemu sam dragaj dušo tvoja?
Po pjevanju i po ratovanju.*

Dugo se tako igralo i pevalo.

Kratak počinak, a u zoru smo opet svi na nogama. Pesma, rad, kolo, rad i opet rad.

Omladina sela i gradova Krajine bila je jedinstvena s frontom. Radeći s tom omladinom, morali smo odgovarati na neka pitanja koja ni sami nismo dovoljno znali. Morah smo razmišljati o raznim prigodnim oblicima kultumo-prosvetne delatnosti.

Vratili smo se u bataljon i crveneći rekli da ne znamo da li i koliko ima nepismenih u omladinskoj radnoj brigadi, da smo pevali, radili, igrali i razgovarali.

Čini mi se da su nam tada zamerili što nismo više učinili. A nama je bilo važno da su nas pripadnici radnih brigada svečano ispratili, da su nama bili zadovoljni, da su čuli dosta o 1. proleterskoj brigadi i da smo i mi od njih puno naučili i stekli dosta dragih poznanika.

Dr Gojko GRULOVIC

„DON KIHOT“

*Jednog jutra, oktobra 1942, stiže nam iz štaba brigade naređenje u kome je, između ostalog, pisalo: »Prema nekim podacima, u Sokošnici se nalaze četnici, koji po selu pljačkaju. Krenite odmah u to selo i razjurite četnike«.

Oko 9 časova bataljon je krenuo pravcem Vukovo Selo — Hripavci i negde oko 14 časova izbio na levu obalu Sane kod Maričića, zaseoka sela Sokošnice. Nismo mogli primetiti ni jednog četnika, ali, za svaki slučaj, naredismo jednom vodu da pregazi Sanu, zauzme položaj na desnoj obali i obezbedi prelazak bataljona.

Posle pola sata, bataljon je počeo da se prebacuje preko reke. Sa obucom i pantalonama preko vrata, držeći jedan drugoga za ruke, prelazili su prvo borci iz četa, a zatim prateća četa i radni vod, vodeći svaki svog konja. Svi smo prešli reku, posedali na šljunkovitu obalu i počeli da oblačimo odeću i obuću. Na levoj obali ostao je samo drug Milan Đorđević Janačko, vodni delegat. Gledamo ga i čudimo se što se nije pripremio za prelazak. Uto se on raskorači, isprsi, podiže obe ruke uvis i malo promuklim glasom viknu na ciganskom jeziku: »Ale, Braco! Dikleso Don Kihot«.¹ Uhvati konja za povodac, obiđe ga i preko sapi skoči i opruži se između kazana za hranu kojima je konj bio natovaren. Konj krenu gazom gde smo ranije i mi prešli i Janačko se ubrzo nađe suv na desnoj obali. Skida se s konja i počeo da zadirkuje drugove iz prateće čete što su tako glupi, što nisu kao on uzjahali svoje konje. Oni ćute — krivo im je —, ali neka, doći će čas kada će se i oni smeјati.

Krenusmo uzbrdo u borbenom rasporedu, prođosmo kroz selo, izbismo na visove iznad sela, a od četnika ni traga ni glasa.

Gde su ti četnici što su juče došli u selo?! — pitamo meštane.

— Nema ih — odgovoriše oni. Juče je došla neka njihova patrola, pokupila malo hrane i pobegla tamo preko brda.

¹ Gledajte, Don Kihot.

Bataljon se razmesti po seoskim kućama, ostavljajući potrebno obezbeđenje u selu i iznad sela.

Toga dana je bio neki verski praznik i veći broj seoskih domaćinstava je slavio slavu. Drug Janačko, inače veliki veseljak, i ovde se vrlo dobro snašao. S grupom drugova koji su s njim bili raspoređeni u jednu kuću pokrivenu crepom (znak da je kuća bogata — onda smo je zvali »kulačka«) dogovorio se da imitira Engleza, a jedan od njih da bude prevodilac. Razgovaraće se o hrani, razume se, jer radi toga se čini to pretvaranje.

Ulazeći u kuću Janačko pozdravi domaćina sa »güdnajt«. Domaćin ga pogleda i čudeći se zapita ostale drugove:

— Šta ono reče onaj prvi?

— Rekao je »dobro več« na engleskom — odgovori jedan od drugova. — Znete, on je Englez. Kod nas je u nekoj misiji.

Uto će Janačko razgledajući kuću:

— Ke mi joe boi du mit.

Gledajući ga podozrivo, domaćin će na to:

Šta kaže:

— Kaže da je ovo dobra domaćinska kuća odgovori »prevodilac«.

— Džou si boj mat deo mei rou? — nastavio je Janačko da se »pravi Englez«.

A domaćin će opet.

— Šta kaže?

— Pita je li u kući neko praznično raspoloženje — odgovori »prevodilac«.

— Jest, slava nam je danas — reče seljak.

»Prevodilac« prevede »na engleski« Janačku odgovor domaćinov. Na to će on:

— Ool rajt — Ke majner, Džon Dilinger mio gud«. I ne čekajući više domaćinovo pitanje »prevodilac« prenese da se gospodin »Englez« nada da će večeras biti dobro počašćen.

Domaćin, sav srećan što se u njegovoj kući, baš na slavu, našao tako učen čovek, i to još Englez, naredi ukućanima da spreme trpezu i da što bolje ugoste »Engleza« i ostale drugove.

I tako je došla bogata večera, a uz nju i razgovor između »Engleza«, »prevodioca« i domaćina, pri čemu je »Englez« smišljao i kovao nove »engleske« reči, a »prevodilac« tumačeći ih, ubeđivao domaćina o pravednosti naše borbe, potrebi da se biju protiv Nemaca i domaćih izdajnika, izdaji četnika itd. Kasnije, posle večere, domaćin ih je razmestio na spavanje i, naravno, svom retkom gostu dao najbolji ležaj.

Ujutro ih je domaćin ponovo dobro počastio, na što mu se »Englez« zahvalio i na kraju ga pozdravio sa »o kej — ol rajt!«

Ujutro se bataljon prikupio i krenuo prema Sani, u selo odakle smo pošli na zadatak.

Dok su se pešadijski delovi svlačili i prelazili reku, dotlel je prateća četa privezala konje za ogradu. Pričalo se o tome kakol se ko sinoć proveo. Malo kasnije na začelju kolone naišao je /Janačko sa svojim »Rosinantom«. Komandiri vodova prateće čete Zivko Grujić Žiža i Mile Jović Brica, kao i drugi, pozvaše Janačka da im se pridruži. Mислеći da će da mu uzmu konja i da ga nateraju da pregazi Sanu kao i ostali, on odgovori:

— Najo, Braco! Ne da brat svoju Rosinantu!

— Ajde, bre — odgovoriše oni svi u glas — šta će nam ta tvoja raga pored ovih naših bedevija!

Janačko priveza konja za ogradu, pride im i uključi se u razgovor.

Iz grupe se neprimetno izdvoji Žiža, pride Janačkovom konju, izvadi nož i zaseče mu kolan ispod trbuha, ostavljajući ga samo na jednom tankom kanapu.

Ubrzo posle toga dođe red na prateću četu i radni vod da se prebace. Svi se svukoše i počеше da prelaze reku, svi sem Janačka, koji je, držeći čvrsto povodac svoje »Rosinante«, čekao da se svi prebace pa da i on to učini kao i, pri prvom prelasku.

Na drugoj obali svi su već znali šta je Žiža napravio, pa su nestrpljivo očekivali da vide kako će Janačko zaplivati u Sanu. On se raskorači, kao i juče, podiže ruke u vis, viknu: »Ale, Braco! Dikleso brat Don Kihot«, skoči konju na sape i pruži se između kazana. Mali bosanski konjić počе da se ljulja gazeći vodu. No kad u sredini reke naiđe na krupnije kamenje, počе da se zanosi i uvija. Pokidan kolan nije izdržao i Janačko se nađe, zajedno sa samarom i kazanima, u hladnoj i brznoj Sani, okupan do kože. Ustajući iz vode, brzo uhvati samar koji voda počе da nosi i krenu sa njim prema obali.

Uz grohotan smeh bataljona, neki prikupiše suvo granje i naložiše vatru da se Don Kihot zagreje. Dotle je neko već pro-našao jedno staro odelo u komori, i on se, malo ljut, a malo i veseo, presvuče i osuši pre nego što krenusmo prema Ključu.

Jovan PEJKOVIC KEZO

TRI NOĆI U KLJUČU

Po mrkloj i maglovitoj noći između 5. i 6. oktobra 1942. krenuli smo na Ključ sa zadatkom da 1. bataljon likvidira neprijatelja u zapadnom dijelu grada, da desno od njega napada 2. bataljon, a lijevo Krajišnici. Sa istočne strane, na utvrđene objekte Tomaševića grada i Sklop, napadaće ostale snage brigade.

Prodirali smo kroz mrak ostavljajući miris zrelih šljiva u Hasićima. Koraci se jedva čuju. Idemo njivama, voćnjacima, pored porušenih ograda i zgarišta spaljenih domova. Kada je naređeno da stanemo, čuli smo da je cilj tu, na domaku. Osjećamo to i po rijetkim rafalima iz neprijateljevih bunkera.

Čekamo, kao zapete puške, znak za napad.

Kada raketa osvijetli nebo, jurnusmo. Upadamo u neko selo, bolje reći, tamo gdje je nekad bilo selo. U mraku naziremo skelete nekadašnjih kuća. Ni žive duše. Kažu da se selo zove Rejizovići. Prolazimo ga skoro bez otpora. I bilo nam je malo neobično. Zar će sve ići tako glatko?

Varke brzo nesta. Iz mraka osu rafal. Poče štekatanje puškomitraljeza, automata, eksplozije bombi.

To je Ključ.

Tog trenutka odjeknu snažno »ura, juriš, proleter!«. Jurnusmo naprijed. Čini se da još nismo pošteno ni zapucali, a već razabiramo kuće iz kojih vreća opasnost. Preskačemo ograde, prodiremo sve dublje u grad. Činilo nam se da smo već sasvim blizu linije na kojoj treba da se sastanemo s drugovima koji napreduju sa suprotne strane. Ali njih nema. Sigurno su zastali pred Sklopom i Tomaševića gradom. Ocjenjujemo to po žestini vatre. Tamo vri kao u kazanu.

Borci 1. proleterske i Krajišnici čvrsto stegnuše obruč. Ali ne ide, pa ne ide. Neprijatelj žilav, uporan, ušančen u dobro utvrđenim bunkerima. Svaki metar terena zasipa vatrom.

Prolaze sati. Puca praskozorje. Da li će do svanuća otpor biti skršen?

Umjesto onog što smo svi željeli, stiglo je naređenje: »Povlači se!«

Kako je to strašno! Povuci se u trenutku kad je neprijatelj bio sabijen na svega kojih stotinjak kvadratnih metara. Povlači se — značilo je neuspjeh. Značilo je da će neprijatelj i dalje gospodariti lijepom Sanskom *dolinom*.

Predanih smo u istom selu, u Hasićima. Čekali smo noć da opet okušamo sreću.

Druga noć.

Bili smo riješeni kao jedan da likvidiramo i taj prokleti Tomaševića grad. Na juriš smo pošli još upornije, drskije. Spoljna uporišta su bila opet brzo savladana. Opet je 1. proleterska noćila u Ključu, jurišajući na Grad i Sklop. Ali svi rafali i bombe razbijali su se o čvrste zidove i stijene. Trebalo je jače oružje, oružje koje probija zid, beton, stijene.

Ponovila se prethodna noć. Svanuće nas je zateklo oko Grada i Sklopa. A sa svanućem došlo je naređenje za povlačenje

Opet razočaranje. Opet prekori samom sebi što nisi uradio ovo, što nisi ono...

Samo se 1. bataljon ovog puta nije vratio u staru bazu. Upućen je na suprotnu stranu, u Breščicu. To je značilo da će sledeću noć on »imati glavnu riječ«.

Dan smo proveli prikriveni u jednom šipragu. Bio je to dan dug kao deset drugih. Dug i dosadan. Pun one neprijatne neizvjesnosti koju obećava slijedeća noć. Napadaćemo objekte koji su već dva puta odoljeli jurišu proletera.

Činilo nam se da sada samo od nas zavisi da li će Ključ i bogata Sanska dolina biti naši.

Tomaševića grad i Sklop moraju noćas pasti. Svi smo mislili o tome.

Za to vrijeme starješine su izviđale, planirale.

Došla je i ta — treća noć . . .

Četne kolone su krenule. Na čelu su bombaši; oni će, po običaju, prvi stupiti u akciju.

Idemo *polako kroz* šiprag. Granje šiba po licu, grebe ruke. Prikradamo se. U pola noći moramo biti tamo o d a k l e ćemo krenuti na juriš. Znamo da će biti teško, jer su se domobrani okuražili uspjehom iz protekle dvije noći. Utoliko će nas zadatak biti teži.

Prišli smo blizu. Već jasno čujemo razgovor oko bunkera na Tomaševića gradu. Domobrani povremeno pucaju. Nasumce Nama to dobrodođe. Vidimo gdje su im mitraljeska gnjezda, kuda im se protežu rovovi.

Mitraljesci su već postavili svoje oružje i Jakša Drago-
vić svoj minobacač.

Odjednom, sa kule osu paklena vatra. Bombaške grupe su zalegle. Ne mogu da se privuku do cilja. Počeo je da štekće i naš mitraljez. Pridružiše mu se i puškomitraljesci Milan Bigović, Boško Dedejić, Mitar Dolomović, Veliša Vojvodić, Ivo Dapčević, Strado Bojović i drugi.

Put bombaša bio je otvoren.

A onda je uslijedio juriš. Međutim, tanki bataljonski stroj morao je da zalegne.

Sa lijevog krila stizale su vijesti da su ostali bataljoni već upali u grad. To nas je još više uzбудilo.

Savo ponovo naređuje juriš! Ali naprijed se ne može. Strojem počinje da struji nespokoјstvo. Jedva se otimamo sumnji u uspjeh. A to je nešto najteže, to otupljuje misli. I polet.

Zora se već bliži. Bataljon se ponovo priprema na juriš. Na svoj treći, četvrti, peti juriš ...

Streljački stroj se pokrenu pa opet zastade. Vatra iz bunkera bila je još žešća. Moralo se stati. Tomaševića gradu se nije moglo prići, ne samo od paklene vatre već zbog teškog prilaza preko strmih stijena Sklopa i zidina stare kule.

Zora nas je zatekla tu. Zadatak nije izvršen.

Naređeno je da se povučemo. Ali prije toga trebalo je izvršiti još jedan juriš, da bi se jedinica lakše izvukla. Zato je određen jedan od vodova 2. čete. Predvodio ga je Vojo Abramović.

— Juriš, proleter! — viknuo je Vojo iz sve snage.

Malobrojni vod je krenuo naprijed. I, za čudo, vatra sa Grada kao da se utišala. Šta je to?

Nema vremena za razmišljanje. Treba iskoristiti priliku, popeti se na kulu što prije, pa što bude.

U nekoliko skokova borci su bili već kod kule i počeli da se penju uz njene stijene. Vatra je bila sve slabija. Kada je prva grupa boraca bila na kuli, pred njima je stajala grupa od dvadesetak neprijateljevih vojnika, sa podignutim rukama. Pored njih — desetak leševa. Ostali su se dali u bijeg. Puškomitraljesci Bigović, Dedejić i Šaban osuše za njima duge rafale.

Ključ je slobodan!

Dok su se borci 1. proleterske i Krajišnici razračunavali s neprijateljem, iza njihovih leđa se razbuknula nova borba, možda trenutno ništa manje važna. Bogata polja i Sanske i Saničke doline preplavile su krajiške omladinske brigade.. • Počela je bitka za bogat rod koji je ta ratna jesen dala zemlji oko Ključa . . .

Spiro LAGATOR